

בצרון

ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן

נוסד על-ידי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

העורכים: נחום גלאצר (עורך-תורם), צבי וולפסון, שמעון חלקין

חיים ליף — חבר המערכת

מנהל המערכת: משה טשרנוביץ

שנה כ"ו (כרך נ"ב) אב-אלול, תשכ"ה חוברת ז' (253)

ה ת ו כ ן

- 171 אלי שית רצון — תחנון לר' אברהם אבן-עזרא . י. ל. וינברגר
- 173 מחזור רומא מהדורת ש"ש"א (1540-1541) א. ר. מלאכי
- 180 שיר שנתמהמה (שיר) חיים גראדה
- 181 יחסם של אנשי הרוח בברה"מ ליהודים ולאנטישמיות שמעון רדליץ
ישמעאל וישראל בראשית הישוב בירושלים (המשך)
- 188 יוסף יואל ריבלין
- 192 ג. שופמן ישעיה רבינוביץ
- 203 הגולם (סיפור) חיים זלרים
- 209 מחודש לחודש י. מישאל

הערכות ודברי בקורת:

- 213 תרכות עירונית באירופה טרום-הצלבנים משה א. שולוואס
- 215 לזכר ר' יעקב צוזמר ח. ליף
כתיבה וחתומה טובה כר"ה וכיו"כ — מה פירושן?
- 217 יוסף ממלוב
- 219 פסיפס ישראלי י. ר.
- 220 ידיעות

"בצרון"
1141 ברודוויי
ניו-יורק

BITZARON

THE HEBREW MONTHLY OF AMERICA

Founded by CHAIM TCHERNOWITZ (RAV TZAIR)

Editors: NAHUM GLATZER (Contributing Editor)

HARRY WOLFSON, SIMON HALKIN (S. Israel)

HAYIM LEAF, Associate Editor

Executive Editor: MAURICE E. CHERNOWITZ

Twenty-Sixth Year of Publication

Vol. LII

AV-ELUL, 5725 (September, 1965)

No. 7 (253)

CONTENTS:

A Newly Discovered Liturgical Poem by Abraham Ibn Ezra	<i>J. L. Weinberger</i>	171
A Sixteenth-Century Mahzor	<i>A. R. Malachi</i>	173
A Poem Delayed (Poem)	<i>Hayyim Grade</i>	180
The Attitude of the Soviet Intelligensia Towards the Jews and Anti-Semitism . . .	<i>S. Redlich</i>	181
Arabs and Jews In Old Jerusalem	<i>J. J. Rivlin</i>	188
On the Novelist G. Shofman	<i>I. Rabinovitch</i>	192
The Golem (Story)	<i>Chayim Zeldis</i>	203
The Month in Review	<i>I. Mishael</i>	209

EVALUATIONS AND BOOK REVIEWS:

(a) Irving Agus' Study of Urban Civilization In Pre-Crusade Europe	<i>M. Shulvas</i>	213
(b) Jacob Zausner — In Memoriam	<i>H. Leaf</i>	215
The Meaning of "Ktivah Vhtimah" On the High Holidays	<i>J. Matlow</i>	217
Israeli Kaleidoscope	<i>Y. R.</i>	219
News and Events		220

BITZARON
1141 Broadway
NEW YORK
MU 6-7680

בַּצְרוּן

נוסד עלידי חיים משרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

שנה כ"ו (כרך נ"ב) אב-אלול, תשכ"ה חוברת ז' (253)

אלי שית רצון — תחנון לר' אברהם אבן עזרא

מאת יהודה ליב זינברגר

תחנון זה המתפרסם כאן בפעם הראשונה על פי כ"י אשר בספרית ואטיקאן (מספר ש"ב לפי קטלוג אסמאני, דף רט"ז) נמצא במחזור בני רומא לסדר צום גדליה. מחברו הוא אברהם אבן עזרא ושמר אברהם נרמז באקרוסטיכון. הפיוט אינו רשום באוצר השירה והפיוט של דוידזון. מרשימת בשולי העמוד בכ"י הנ"ל נראה שבמנהג בני רומא היו שרים את התחנון שלנו בניגון, "המן נלחץ" (ע' באוצר לדוידזון אות ה' מספר 778).

אֵלֵי שֵׁית רְצוֹן לְעַם רְצוּץ וּמְסִינֵי
מִנִּיתֶם אֲזוּ פְּעֻדְרֵי צֶאֱן נְחִיתֶם עַל יַד נְאֻמֵּי
וְשִׁים קֵץ זֶה קֵץ קִיצוֹן לְבָנוֹת קָרִית אַרְמוֹנֵי
וְלִיּוֹם זֶה תִּקְרָא צוֹם וְיוֹם רְצוֹן לְה'?

בְּתוֹם לֵבָב וּבְנִקְיוֹן פְּפִים אֲשַׁחֲרֶה
יְהוָה אֶקְרָא עֲלֵיוֹן וּמִהוֹדֵי אֶפְאָרֶה
וְחוֹם גְּמֵשִׁי כְחוֹם צִיּוֹן לְה' צְמֵאָה לְשׁוֹרְרֶה
וְאֵמֶת אֵלֵי שֵׁית רְעִיוֹן לְחֵכֵינוּ לְבוֹת יְצוּרֵיהָ
וְיַעֲרֵב שִׁיתִּי וְהִגִּיוֹן לְבִי לְפָנֶיהָ ה'

רֵאָה אֶל מַקְהֵלוֹתֶיהָ חֲרָדִים הַיּוֹם לְהִלָּלָהּ
וְהֵם עִמָּה וְנִחַלְתֶּיהָ אֲשֶׁר פָּדִיתָ בְּגִדְלָהּ
וּמִמַּעוֹן שְׂבָתָהּ הִבֵּט נֹצֵב לְמוֹלָהּ
וְעַל חֲסֵדָהּ וְאַמְתָּהּ הִדְרֵשׁ לְשׂוֹאֲלֶיהָ
וְעוֹרְרָהּ בָּא גְבוּרָתָהּ וְתוֹשִׁיעַ מִיַּחְלָהּ
מִכּוֹן לְשִׁבְתָּךְ פְּעֻלַּת ה'

הֲלֹא אַתָּה מְנַת חֲלָק שְׁפָר נִחַלַת עִמָּה
וְאַשׁ אוֹכְלָה וְאוֹר דּוֹלֵק וְתִגְאָה לְהַרוֹס קָמִיהָ
הַדּוֹף דּוֹחֵף מִחַץ דּוֹלֵק וְתִשְׁפּוֹךְ עֲלֵיהֶם זַעֲמָה
וּמִתּוֹכֶם בְּיָלֵק לְלִקְלֵק דָּם תְּמִימִיָּהּ
מִדּוֹר דּוֹר בּוֹק בַּלֵּק וְקַלְקַל וּמְלוֹה בְּזַעֲמָה
וַיֵּד עַל פֶּס יָהּ בַּעֲמֵלֵק מִלְחָמָה לָהּ

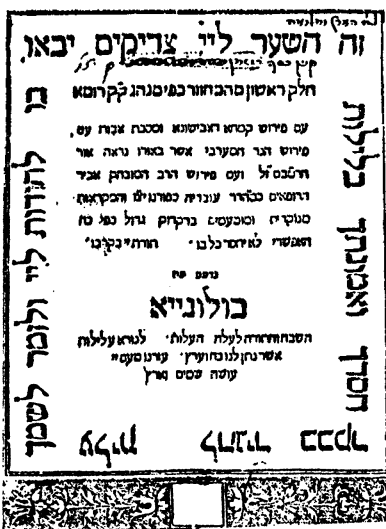
אלי... רצון לעס — ע"פ תהלים ק"ו: ד', רצון — ע' דברים כ"ח: ל"ג.
ומטיני — כלומר מצרף, ע' ישעיה מ"ח: י', מניחם אז — כלומר במתן תורה. כעדרי
צאן... נאמני — הכונה למשה ולאהרן ע"פ תהלים ע"ז: כ"א. קץ זה — ע"פ דניאל י"ב:
י"ג. קץ קיצון — כלומר הגאלה האמתית, ע' ירושלמי ברכות פ"א, ה"א. לבנות קרית
ארמוני — כלומר את הר ציון, ע"פ תהלים מ"ח: ג', ד'. וליום זה — כלומר לג' בתשרי.
תקרא... לה' — ע"פ ישעיה ג"ח: ה'.

בתוס... כפיים — ע"פ בראשית כ': ה', אשחרך — ע' תהלים ס"ג: ב', ולך אקרא
עליון — ע"פ תהלים נ"ז: ג'. ומהודי אפארך — ע"פ תהלים קי"א: ג', וחוס נפשי —
כלומר בהתלהבות הנפש. חוט ציון — כלומר חומות ירושלים החרבות. נפשי... לך
צמאה — ע"פ תהלים ס"ג: ב', שוררך — ע"פ אסתר א': כ"ב, ואתה אלי — ע' תהלים
שם. רעיון — כלומר השאיפה, ע' קהלת ב': כ"ב, להכין לבות — ע"פ איוב י"א: י"ג.
יצוריך — ע"פ, "ויבין כל יצור כי אתה יצרתו", שבשחרית לראש השנה. יערב שיחי —
ע"פ תהלים ק"ד: ל"ד, והגיון... ה' — ע' שם י"ט: ט"ו.

מקהלותיך — ע"פ, "ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל" שבשחרית לשבת ולרגלים.
חרדים — ע"פ ישעיה ס"ו: ה', להללך — ע' בתפלה, "ובמקהלות רבבות", שם.
עמך... בגדלך — ע"פ דברים ט': כ"ט, וממעון... הבט... למולך — ע"פ תהלים ק"ב:
כ', כ"א. הדרש — ע"פ יחזקאל י"ד: ג', חסדך... לשואלך — ע"פ תהלים מ': י"ב.
עוררה... ותושיע — ע' שם ט': ג', מכוני... ה' — ע' שמות ט"ו: י"ז.

מנת... נחלת... — ע"פ תהלים ט"ז: ה', ו' אש אוכלה — הכונה להקב"ה ע"פ
דברים ד': כ"ד, אור דולק — גם בזה מתכוון להקב"ה ע"פ ישעיה י': י"ז, ותגאה... קמיד —
ע"פ שמות ט"ו: ז', הדוף דוחף — כלומר יבא הגואל במהרה ע"פ דברים ו': י"ט, ואסתר
ג': ט"ו, מחץ דולק — כלומר ימחץ הקב"ה את ראש אוביו ע"פ תהלים ס"ח: כ"ב, וידלק
כלומר וירדף אחריהם ע"פ איכה ד': י"ט. כילך — ע' נחום ג': ט"ו, ללקח דם תמימדיך —
ר"ל שהילק בא כעונש בשביל דם תמימים השפוך, ע' שם ג': א' וע' בתפלה, "אבינו
מלכנו נקום... דם עבדיך השפוך. מדור דור — ע"פ שמות י"ז: ט"ז, בוק בלק — ע"פ
ישעיה כ"ד: א, וקלקל... בזעמך — ע' שם, כ"ד: ו' — כ"ג, ויד... מלחמה לה' —
ע"פ שמות י"ז: ט"ו.

מחזור רומא

מהדורת ש"ש"א

(1540-1541)

מאת א. ר. מלאכי

„מחזור כפי מנהג ק"ק רומא" הוא המחזור הראשון בדפוס. הוא גם נקרא בשם „מנהג לועזים או איטליאני". שד"ל שעוד בנעוריו התחיל להתעניין בחקר המחזור, הפיוטים והסליחות, והיה לעינים לרוב החוקרים בדורו ובדורות שלאחריו, היה הראשון לתאר מחזור זה, וכתב עליו מחברת מיוחדת „מבוא למחזור כמנהג בני רומא" — מחקר מקיף וממצה על כל הפיוטים והסליחות שבמחזור זה, זמן חיבורם ושמות מחבריהם, ניתוח הפיוטים והפזמונים ושינויי נוסחאות בכתב-יד ובמחזורי-דפוס אחרים. הוא גמר את כתיבת חיבורו זה בר"ח שבט תרי"ו, „מקץ י"ח שנים שהחלתי לאסוף ולכנס מחזורים וספרי פיוטים ושירים מכל המנהגים", כפי שיכתוב בסוף המחברת, ומוסיף לומר: „והמבוא הזה, ואם דל הוא, הוא פרי יגיעת כל השנים האלו, וגם ידעתי כי עוד נשאר לאחרים מקום להתגדר בו, לגלות עוד מטמוני מסתרים, ולתקן שגיאות". אולם מבוא זה הוא אחד ממחקרי היסוד של הספרות הליטורגית שלנו. בן-יעקב מסר, בערך „מחזור" ב„אוצר הספרים", תמצית ממבוא זה, באמרו: „וטרם אערכה לפני הקורא קצת מיני המחזורים בדפוס וכתב-יד, ראיתי נכון להעתיק פה קצת מדברי החכם מהרשד"ל בספרו מבוא למחזור כמנהג בני רומא הנוגעים גם כן לעניננו באשר ישא מדברותיו על ראשי תולדות המחזור ומחלקותיו".

על דפוס ראשון של מחזור רומא, כותב שד"ל: „התחלתו היתה בתשרי שנת רמ"ו (1485) בעיר קטנה שונצין, והשלמתו בסוף השנה הנ"ל בקזאל מיורי על-ידי המדפיסים המפוארים בני שונצין". שד"ל מזכיר גם את שתי המהדורות האחרות של המחזור על-ידי המדפיסים שונצין הנ"ל, ואת המחזור דפוס בולוניא בשנות ש"ש"א, עם פירוש „קמחא דאבישונא" לר' יוחנן טריויס, „פירוש נכבד", כפי ששד"ל מציין אותו. שד"ל רק נגע במהדורת בולוניא של מחזור זה, כי הטקסט הוא אותו של המהדורות הקודמות ללא שום שינויים והוספות. הוא הזכיר את מהדורת בולוניא בחלק הראשון של המבוא, בו דיבר על ענין

המחזור בכלל, תולדות חיבורו והתפשטותו בארצות שונות, קביעת נוסחאותיו לפי מנהגי הארצות. למחזור רומא הוקדש החלק השני של מחקרו, הגדול בכמותו מהחלק הראשון, בו עמד באריכות על הפיוטים והפזמונים, זמן חיבורם ושמות מחבריהם, זיהוי מחברים עלומי-שם, ניתוח הפיוטים בחדירה לרוח הלשון ומקורותיה, ציון מקורות ושינויי-נוסחאות בכתב-יד ובמחזורי-דפוס וספרי פיוט לשירה.

טופס מהמחזור דפוס בולוניא, נמצא במחלקה היהודית של הספרייה הצבורית בניו-יורק, וגם הוא יקר-מציאות, יקר-מציאות מצד עצם נדירות המחזור וביחוד מפני הפירוש, שנדפס רק פעם אחת ולא זכה למהדורה שניה. עוד שד"ל הדגיש זאת, בהוסיפו לדבריו על מהדורת בולוניא זו: «אך המחזור בלא פירוש נדפס כמה פעמים במנטובה ובוניציאה». שד"ל גם מזכיר את תרגומו האיטלקי של סדר התפילה כמנהג בני רומא, שזכה לשתי מהדורות (ויאינה, תקפ"ט; ליוורנו, תקצ"ז). תרגום מוקדם בכתב אשורי, נדפס בבולוניא «והיתה השלמתו בתשרי שנת בעזר"ך (1538)» — שנתים לפני הדפסת המחזור עם הפירוש.

המחזור הוא בן שני כרכים גדולים, בתבנית פוליה, ובלי פגנציה של הדפים, מניתי את מספר הדפים, ומצאתי בחלק א' קצ"ד דף, ובחלק ב' — קפ"ח דף², השער מקושט בעיטורים המסורתיים ברוב שערי הספרים שנדפסו באותו זמן ובשנים שלאחר זה. כרובים שנים על המשקוף בתוך, אחתים ודבוקים אחד בשני, ובקצוות — כד שמן מימין, ונר תמיד — בשמאל. באמצע — כרוב פורש כנפים, מימין ומשמאל מזוות השער — אילנות קשורים בלולאות נוגעים בראשי אריות הרובצים למטה. ובמסגרת בתוך ציצי ענפים וגבעולים, ובאמצע כתוב בארבעת הצדדים: «זה השער לה' צדיקים יבאו בו להודות לה' ולזמר לשמך עליון, להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות. חלק ראשון מהמחזור כפי מנהג ק"ק רומא עם פירוש קמחא דאבישונא ומסכת אבות עם פירוש הנר המערבי אשר באורו נראה אור הרמב"ם ז"ל, ועם פירוש הרב המובהק אבי הרופאים כמהר"ר עובדיה ספורנו יצ"ו. והמקראות מנוקדים ומוטעמים בדקדוק גדול כפי כח האפשר. לא יחסר כל בו. תורת ה' בקרבו. נדפס פה בולוניא, השבח והתודה לעלה העלות, לנורא עלילות אשר נתן לנו כח וערך, עזרנו מעם ה' עושה שמים וארץ». עיטורי השער של החלק השני הוא כבאותו של החלק הראשון, אבל הנוסח קצת שונה. בהיקף ארבעת הצדדים כתוב: «בואו שערינו בתודה חצרותיו בתהלה, דרשו ה' ועזו בקשו פניו תמיד. ברכו עמים אלדינו והשמיעו קול תהלתו. חלק שני מהמחזור כפי מנהג ק"ק רומא עם פירוש קמחא דאבישונא והמקראות מנוקדים ומוטעמים בעיון רב כפי כח האפשר לא חסרנו כל במה אשר השיגה ידינו הצעירה. נדפס פה בולוניא העירה בסייעתא דשמיא». בשער של חלק א' רשום בכתב יד: «לה' הארץ ומלואה, קנין כסף נאמן»^(?), אבל שם בעל המחזור נמחק. נשאר רק מ' סופית והמלה יצ"ו. «העירה בסייעתא דשמיא» בשער של החלק השני, כתוב גם בכתב-יד: «בולוניא העירה / בסייעתא דשמיא / אכ"ר» ועוד מלה אחת בלתי ברורה.

שנת ההדפסה לא נזכרה לא בחלק הראשון ולא בשני. אבל מהשיר שבדף הראשון של החלק הראשון יודעים שהוא נדפס בשנת ש'. השיר כולל כל מעלותיו ויתרונותיו של המחזור וביאורו, והמדפיסים מכריזים עליהם בחרוזים מצלצלים — פרסומת של מדפיסים ומחברים בראשית מעשה הדפוס. אני מביא בזה את השיר במלואו:

הודו ישורון לה' כי נתן אלי מחזור שלמותו
ספר כמו שפר סדורים בו יום יום אלי כל איש תפלתו
חודש וגם שבת למועדי אל הגה ערוכים שם להודותו
באור לכל פומון ופיוט כי דבר במו הסתר בחירתו
תנא יצרם אז וקלירי נקרא ואין חקר לחכמתו
פירוש למרכבות במו שכל עשה לעמי עם תבונתו
סודות סתומים נהיו מאז כולם מקובצים בדברתו
כי הם מפורשים במדרשים אחד לאחד על אמתחתו
נדפס בבולוניא ובשנת שיין היה לעיין כל מציאותו
יצא מזוקק בשוקים ככסף זהב טוב אפודתו
קומו קהל עטי לכו שכברו אותו הרי לא קם כמעלתו
כל איש יהי אתו בתוך ביתו לא יהיה נצרך לזולתו
לכן תנו שבח ישורון אל אל חי יהודו שם קדושתו
נצח תנו תודה בחידה כי נתן אלי מחזור שלמותו.

למעלה משנה נמשכה הדפסת המחזור, היא נגמרה בראשית שנת ש"א. כפי שכתוב למעלה משיר-ההודייה בסוף החלק השני: "ותהי השלמתו ערב חג הסוכות שנת ש"א פה בולוניא". וחרוזי השיר הם:

יתברך שם אל הנורא כי נתן אל ידינו אל
לתת תכלה אל המחזור שלם עם כל פרשים אל
כן לשאר ספרי התורה נשאל עזרו יחפוץ יואל
תת לנו כח וגבורה עד יזכו בם כל ישראל
אין עלינו רק התפלל יומם וליל תמיד אל אל
שלח אלינו אליה חיש יבוא אל ציון גואל.

להלן אביא שיר-הלל שני ודברי המדפיסים בסוף חלק ב'. אני מציין עתה שיד הצנורה היתה בטופס-מחזור זה שבספרייה, כמה שנים אחרי הדפסתו. בחלק הראשון, מתחת לשיר שבדף א', ישנה חתימת הצנזור געראלדיני, בכתב ידו, מן 18 מארץ 1556. ובסוף החלק השני — חתימת הצנזור פרא לואיגי די באלאנגא, משנת 1597, בלי תאריך החדש. המחיקות בחלק הראשון הן מעטות, ועל-פירוב העביר הצנזור את קולמסו והמלים ניתנו להיקרא. כגון בסליחה המתחילה "עצם חרה מיקוד זעמו", בשורה "ולמלשינים בל תהי תקוה וכל המינים", מחק את המינים. בשורה שלאחריה מחק "ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר". ב"ארור המן", שורה "כאשר פרעת", מחק "מן הראשונים כן תפרע ותכחיד האחרונים". מינים היתה בכלל מלה פסולה בעיני הצנזור, בחשבו שיש בה משום פגיעה בדת הנוצרית, והקפיד בה מאד. ובעמוד אחד העביר קולמוס

על מינים ומינות. בפירושו של ר' עובדיה מסופרנו על מאמרו של אבטליון באבות פרק א': «חכמים הזהרו בדבריכם וכו' ותגלו למקום מים הרעים» וכו': «הזהיר על זה משרבו המינים המפרשים דברי התורה וכו' ואמר יקרה שתגלו לעיר מושב המינים» וכו'. ובפירושו קמחא דאבישונא: «מים הרעים כינוי למינות» וכו', אבל יש שהניח את ידו הקשה ומחק מחיקה שהיתה בה משום עקירת המלה משרשה. כך ביוצר לשבת וחנוכה, שורה «נבא למלך הגמונו אכיוור / נדיב ויועץ», המלים «דוכוס וארפכיוור» מחוקות בדיו עבה עד טישטוש מלים מקבילות בשורה שמעבר לעמוד, כאילו גם עליהן עבר שבט הצנזור.

הצנזורה על טופס מחזור זה חלה בשלהי הגורות על שריפת התלמוד באיטליה שהתחילה בשנת שי"ד בפקודת האפיפיור יוליוס השלישי, בעטיה של מלשינות המומרים חננאל די פולינו, יוסף מורו ושלמה רומאנו⁹.

יוליוס השלישי לא היה שונא ישראל, לא צרר אותם ואף התייחס אליהם בסבלנות. אבל שריפת התלמוד נמסרה לידי האינקוויזיציה, שראתה שהגזירה תצא אל הפועל. לא הבחינו בין ספר לספר, וכל ספר עברי שמצאו בבית יהודי הוציאו לשריפה והשליכו על מדורת האש. «בכסה ליום חגנו», כפי שר' יוסף הכהן מציין ב«עמק הקרא» (דפוס קראקא, 1895, עמוד 128), בראש השנה תשי"ד, שחל בשבת, התחילה שריפת התלמוד. את צער היהודים, יגונם ואבלם על שריפת מחמדי קדשם יספר ר' יוסף הכהן: «ויבכו בני ישראל את השרפה אשר שרפו אויבי ה'». ובלשונו הצחה יוסיף לספר ולתאר: «ויצאו מלאכים קלים אל גוי ממושך ומורט בכל הרומאניאה, ובבלונויאר ורביגה נשרפו ספרים לאין מספר ביום השבת. ויאנחו בני ישראל ויצעקו ולא היה לאל ידם להושיע. וגם בפירארה ומנטובה נשרפו בדבר האפיפיור אשר כתב על הספרים לאבדם, ולא היה להם מושיע ביום אף ה'. גם בוויניציאה נטה קו, לא השיב ידו מבלע". ועד-ראייה לשריפת התלמוד וספרי-קודש, ר' מרדכי בכמה"ר יהודה מבלאנישי קונן מרה ב«קינה על שרפת התלמוד», שיה"ש פרסם מתוך כתבי-יד ב«החלוץ» (מחברת י"ג, 1889, עמודים 110-108):

לכו לכם ושק שימו כסותכם בכו בכה לאור תורה וכתרה

ספרינו לאין מספר לקוחים משולחים אלי ארץ גזרה

ואיה פה חכמינו ואיה רבי רבן ותנא ואמורא

והדת נתנה באש להעביר תעודת אל ותגמר כל גמרא

ומי האמין שרופת אש כסותה היות תורה תמימה והדורה

לחרפה היא נוזפה וחסופה קטופה והדופה מגבירה

היש מכאוב כמכאוב שכולה ואמללה ונבהלה מצרה.

יוליוס השלישי מת בשנת שט"ו. יוסף הכהן מציין את המאורע בשמחה וכותב ב«עמק הבכא»: «פצחו הרים רנה כי מת יוליו די מונטי האפיפיור אשר דמה להדיחנו, אשר שרף ספרי תפארתנו, בכ"א יום לחדש מארצו בשנת שט"ו

ה' אלפים — — אנא ה' אלהי הרוחות וכל בשר, תולעתו לא תמות ואשו לא תכבה והיה דראון לכל בשר". בימיו הונהגה צנוורה על ספרים עבריים לפני הדפסתם, ויד הצנוורה היתה גם בספרים שנדפסו לפני הגזירה. בעליהם גאלצו למסור אותם לבדיקה. החרימו ספרים או מחקו מלים ומשפטים שאפשר היה לפרשם ככיוון לדת הנוצרית. אלה שהחביאו את ספריהם, אם נמצאו הושם עונש קשה על בעליהם. ייתכן ששם בעל המחזור בטופס אשר בספרייה נמחק כדי שלא יודע בעת שהמחזור נתפס לצנוורה, בחלק השני — המחזור לימים נוראים וסוכות — לא נגעה יד הצנוור של החלק הראשון. אולי לא נמסר חלק זה או לצנוורה בכלל. אולם בסוף המאה הט"ז התחילו שוב הרדיפות על ספרים עבריים. ושוב היתה יד מלשינים מומרים בזה. בקרימונה, פאב ולודי חיפשו בכל בתי ישראל ספרים, וכל אשר נקרה לידם לקחו. לא השאירו גם סידורי ברכה ותפילה ודנו אותם לשריפה. לא יפלא איפוא אם הצנוור בשנת שני"ז (1597) התנהג בכל חומרי הדין, ומחק עד כמה שידו היתה משגת. בתפילת שמונה עשרה מחק בשורה אחת את המלים הרשעה וממשלת זדון, ובצד רשום "זה זדים". חזר במחיקותיו בכל מקום שנמצאות מלים אלו. כן נמחקו "שהם משתחווים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע", "עלינו לשבח"; "ומלכות זדון מהרה תתעקר ותשבר ותכניע אותם", בתפילת "אתה חונן לאדם דעת"; "צורריה תשקה", "בשצף קצצ תמסה" "צורריה תזרה", בפיוט "ישראל בחירי אלי"; "לברך" ב"שים שלום" בברכת מודים; "חזיר יער", בפיוט "אלהי קדם מעונה"; "אורב מתקומם", בפיוט "ידך פשוט"; "צמת מענם", "ארורים", ב"אנא הושיעה נא" בתפילת ערבית לסוכות; "יוקח נא" ו"אדומים" בפיוט "אל חי יפתח השמים" ליום הראשון של שמיני עצרת.

לא רשמתי את כל מחיקות הצנוור בטכסט ואביא קצת ממחיקות בפירוש, מהן מלים אחדות, ומהן שורות שלימות. בפירוש ל"ובכן תן כבוד ה' לעמך", נאמר "כשיכירו כל העולם שמך שיאמרו אין אלקים כי אם בישראל", מחק מן המלה אין בעד בישראל. בפירוש ל"מלך בגדי נקם לבש", בפיוט "מלך אזור גבורה", מחק את המלים "ביום נקם". באותו עמוד, את המלים על "מלכות אדום" ו"בגוים" אחרי "ויתן נקמתו". בפירוש ל"נתנה תוקף" מביא המחבר את מעשה ר' אמנון מחבר התפילה, מתוך כתב-ידו של ר' אפרים מבונא, והצנוור מחק את המלים "ההגמון", "לטעות", "הצורר" ו"הרשע". בפירוש ל"זמירות קדמו נפשי", בסוף הפיוט "שחי לאל יחיד-החכמה", מחק שורה שלימה: "כלו גם כי בזמן הזה שאר האומות נותנים כבודו לאחר ותהלתו לפסילים ודומם...") המספרים כבוד אל קדושתו". בפירוש ל"אמרו לאלהים דגול ומהולל", במשפט: "יכונן לבית המקדש שנחרב שני פעמים", מחוק "ע"י הכשדים וע"י הרומיים". בפירוש ל"ועד לא טרייה" ב"מי ימלל גבורות חיליך" וכו'; "יקרא לישראל עם עולם להיות שבריאת העולם וקיומו בזכותם וגם שהם קיימים לעולם", מחוקות המלים: "וכל שאר האומות יכלו באפס תקוה", שלאחרי "קיימים לעולם".

בצדי כמה עמודים בחלק הראשון ישנן הוספות בכתב יד — פירושים והשגות על הפירוש. בהודמנות אחרת אביא קטעים מהוספות אלו. כאן אני מוסר

את החרוזים בראשית ההוספות המקיפות את הדף של „איזה הוא מקומן של זבחים“ וכו', מכל שלושת עבריו, וסוכבות את הפירוש. מהאקסטרוכן שבראשי החרוזים עולה השם מנחם, ונראה שהוא בעל ההוספות ואלה הם החרוזים:

מראש מקדמי ארץ ה' אחד ובששה ימים כל העולמו' התחלת והשלמת, מחנות מלאכי עליון לגדולתך בראת, ומאורות עשית רשמים קנית(?)

נפש חייה ו... ופנים ובהמה עשית נשמה ודשאים מן האדמה הצמחת.

חיים וחסד עשית עם כל הנבראים, טרם עשיתם למו שלחן ערכת.

מאחד לכל אדם השלם לקו(?) ויברכך יתרת(?) תמשילהו כמעשה ידיך.

איני מוסיף להעתיק עד גמירא, כי השורות ארוכות ואינן מתאימות אחת לרעותה ויוצאות מגדר שיר. החרוזים צולעים, חסרי טעם, ללא קצב וללא צילצול. ממה שהבאתי מקבלים מושג מחרוזי הכותב, מנחם, שיש לייחס אליו את ההוספות, ואולי היה מחזור זה קנין כספו. יש להעיר שבשני חלקי המחזור ישנן רשומות בכתב-ידי שונים, „חצי קולמוס“, כתב רש"י וכתב חצי משיטו. כך צויין בכוכב ליד „בתמהון לבב“ ב„על חטא“; „ועל כלם ליום הסליחות סלח לנו מחל לנו כפר לנו“ ובברכת שמונה עשרה בתפילת געילה, לפני „מסוד חכמים לנבונים“, כתוב אחרי „קונה שמים וארץ“: „גומל חסדים טובים וקונה את הכל וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה“.

שמות המדפיסים לא נזכרו לא בשערים ולא בדברי-הסיום שלהם בסוף המחזור. אבל העלה את שמותיהם מחבר הפירוש. בהקדמתו ל„קמחא דאבישונא“ הוא מרבה להתלונן על בערות החזנים ושליחי-הציבור שאינם „מתכונים במבטא האותיות והתיבות למשפחותיהם“ ועל שיבושי הדפוס הרבים שעלו כקמשונים בסידורי תפילות ומחזורים למועדים, „נתחלפו אותיות בומ"ץ וא"ח ה"ע ושב"א נ"ח ושב"א נע" וכו' הוא מרבה לשבח את מדפיסי מחזור זה, שטרחו ועמלו להקים בית-דפוס משוכח ולהוציא את המחזור הזה בכליל השלימות ונקי משגיאות ושיבושים. גם על פירושו ידבר ויבאר את טיבו וכה יאמר:

... ועל זה פקחו עיניהם נדיבי עם קמו משכו מגיניהם ולא לחנם פזרו מעותיהם אלה עשו עתקו גם גברו חיל במלאכתם, מלאכת שמים בדפוסיהם. המשכילים אנשי קודש הלולים הנקובים בשמות, השותפים מבולונייא קריה נאמנה, הלא המה שלשה מטיבי צעד ביושר ובאמונה, כמר מנחם יצ"ו בכת"ר אברהם ממודינא זלה"ה, וכמר יחיאל מרוינה בכמ"ר שלמה זלה"ה, וכמר דן אריה יצ"ו בכמ"ר שלמה חיים ממונציליצי זלה"ה, ונגע ה' בלבכם להגדיל תורה וחרש חכם ביקשו להם במלאכת הדפוס, כמר רפאל תלמי יצ"ו בכמ"ר עמנואל זלה"ה מפורלי, להיות על המלאכה לעשות אותה והדפיסו כמה ספרים, ובתוכם ה' נטע תורתו בלבם לישר הדורים ולשים מעקשי השבושים למשורר בפי המתפללים ולתת אל פיהם מלח ותבלין ההבנה להבין אותם במקרא מפורש ושום שכל בתפלותיהם בשפה ברורה ובנעימה וקדושה את קדוש ישראל יעריכו בפייהם, וישאו

ידיהם קודש במלאכה ברוכה ושמורה בכל שלמות הדפוס כפי האפשרי להדפיס מחזור תפלות כל השנה כפי מנהג ק"ק רומי יצ"ו עם פירוש התפלות דרך פשט לפשט עקמומית שבל היחיד והרבים לא יכשלו בלשונם. ויקראו דרך קרי והודמן לפנייהם בשם פלוי אלמוני המחבר ויאמר לו קום עשה לנו אהלים יהלו אורם אשר ילכו לפנינו באהלי צדיקים, לבאר המלות והדברים עתיקים עם היותו נסוג אחור כי העמיקו לשאול, פתוהו ויפת. וכי ידע מתי הוא לצני הדור יאמרו שבקו רווחא לגיירא סביבות המחזור לתזור ולהשיג בו השגות על השגות והויות פרושי המחבר. לא הסתיר שמו כי ירא מגדופותם, רק כי נפשו שפלה עליו וה' ידע לבבו כי לא להתגדר בו ומקום לא הניחו לו אבותיו בדבר אשר כוה"ו וכו' וכו'.

בדבריו אלה זבטורים שלאחריהם הסביר המחבר עצמו את טיב עבודתו והתועלת בפירושו להבנת התפילות והפיוטים. הוא גם נתן מקום לדברי בקורת והשגות עליו "מחכמי הדור ומלצני הדור", כפי שהוא כותב. ייתכן שגם בטפסים אחרים השתמשו בעליהם ברווח הנייר לפירושיהם ולהשגותיהם על המחבר.

לפי דברי המדפיסים העלים המחבר את שמו מרוב ענותנותו, אם כי הוא אדם מפורסם. בדבריי-הסיום שלהם בסוף המחזור, שבהם יש גם משום פרסומת למחזור ופנייה "לאנשים קדושים זרע קודש" להביא את המחזור לתוך בתיהם, עד שכל "בעל הבית אם דל ואם עשיר לא יעמוד זולת זה המחזור ופרושו", בדבריהם הם גם מסבירים שבהוצאת המחזור היתה תועלת ההמון הפשוט לנגד עיניהם, "להפיק רצונם למען ידעו ויבינו היוצא מפייהם, כי מי זה יהגה לפני ה' תפלתו ופזמוניו ופיוטיו ומזמוריו ולא ידע מה על לשונו", וכפי שיספרו: "וכן תל"ח") השגנו ומצאנו איש כלבבנו חכם ונבון אשר מרוב ענותנותו הסתיר שמו בהקדמתו גם כי במפורסם הוא, מי הוא זה ואיזה הוא, ואסף אחרי הקוצרים פירוש כל תפלה ופיוט, פומון תחנה ובקשה, רשות ויוצר, מאשר מצא בספרים הקדומים היו אצלו, הן כאשר דברו בתעלומות המדרשים, הן בפשטים, הן בסודות רמזי הקבלה ובאשר מצא פרש בחכמתו ושם אותם על ספר ערוך אצל התפלות אל יחסר המזג".

כפי הנראה, הורגש אז צורך, בפירוש על המחזור והובעה דרישה לזה, והמדפיסים הזריזים הבינו לצרכי השעה, ביקשו ומצאו "חרש חכם" להפיק רצון עמנו בחיבור הפירוש.

המחבר אמנם היה מגדולי הדור באיטליה, מחבר ספרים, ועוסק בעריכת ספרים והגהתם (שאליות דרב אחאי גאון ויניציאה, ש"ו); מדרש המכילתא (שם, ש"ה); ספרא (שם, ש"ו); תשובותיו באו בשאלות ותשובות מהר"ם מפאדוה, ובתשובות הרמ"א, ושניהם כותבים אליו ועליו בכבוד גדול. הוא גם חיבר פירוש להלכות שחיטה לר' מרדכי (ויניציאה ש"ו), והוא ר' יוחנן טריויש. בהקדמתו לפירושו זה, גילה שהוא מחבר הפירוש למחזור. הוא אומר: "גם חיברתי פירוש המחזור אשר ללועזים נדפס בקרית בולוניי"א לזכות בו הרבים, שנת רצ"ה לפ"ק ירצה אל ה' פעלי, והעלמתי שמי בקרבו עקב שפלות רוחי כמבואר בהקדמתי, ואם זכיתי בו כבוד נתן לאחריים. גם לא בכסף ומחיר הרביתי לי שהדי במרומים. ולעת זקנתי יקרא שמי עליו". ר' חננאל נ. פ. כותב עליו (בספרו "זכר צדיקים (סוף בעמוד 212)

שיר שנתמהמה

מאת חיים גראדה

שיר שנתמהמה לדורי, דור תלוצים, אשירה.
דור צמא גאלה, בעירות עגומות-מבטלות.
בנעורי מקם התצלמתי ולפתע, בשעה בהירה,
בעמק מצאתיכם, קשישים תרזשי קמטים וידיים מקצלות.

בלילות, ממרומי הרי נפתלי, כי אשקיסה
על הישובים המנצנצים כספינות-פזו קתמות —
נזכר אני בזמרתכם, נטפי נחומים הרעיקה
על בתינו המשמימים — בעמקי תהומות.

עת רוחי בלהט מרד ומהפכה היתה בוערת
והלם לבי עם רעם הקרב בספרד-היספניה,
נרתם אתם את נירכם על שפת הפנרת
וסניתם, לי מקום ללון על-יד הירדן, בדגניה.

בצמא אשמה את החלב ומברך על התאנה
ועל בנות התלוצים — העלמות בהירות השער,
האם עודה מסמיקה מנשיקת ידידות כנה,
כאלו חצי יובל שנים — יום אתמול כי עבר.

שיר שנתמהמה אשיר לדור המעפילים,
מנכשי הבצות וסוללי הכבישים,
האבות — צקור-לחשם שפכו בסדר התהלים,
הבנים הרנינו את המתרשות והפטושים...

בריב אבות ובנים, כי גדרים פרצתם וסיגים,
נשארתם אתם בכרם חיינו שרידי הנוטרים,
אחים רחוקים מטפחים תלומות מסלגים
התורתם הביתה מחוסי עולמות זרים.

רחובותינו המונעשו מגואלי עמים,
לוחמים — רעבים תמיד לפת לחם שומם —
ושאמו אתכם, המאספים הגרנה, שלכם, אלמים,
ולעגו לכם, המציבים גבולות במדבר זומם.

אנהגו אורחים בלתי קרואים לסעדה,
מתקני עולם של עירות ישראל הרלות.
מדוע לא נמלטנו אל הרי יהודה, —
לשושבינים חיינו גם אם אחרנו לעלות.

שיר שנתמהמה אשיר לבני הנשרים —
הקבוצים — בתכלת טובלים על צוק סלע גבה,
שיר תהלה לנוטעים, אשר בעזרתג נאזרים
להסיר קללת עולם מצל הרי הגלבוע.

הקר שהאזין לשירת דבורה — שיר הלולים,
התבור ששכינת-אל עליו עוד מרחפת,
מקשיב עוד פעם לצלילי שירת גאולים,
קזמרת שבטי קדם, שירת דרור שאפת.

עברית: י. רינגר

יחסם של אנשי הרוח בברית המועצות ליהודים ולאנטישמיות

מאת שמעון רדליך

א

מאז 1956, שנת הוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית, חל שינוי מהותי ביחסים שבין השלטון והאינטליגנציה בברית המועצות. לאמנים ולסופרים סובייטיים ניתן חופש ההבעה, גם אם לא חפף ביטויים האמנותי את הקוו הרשמי. אווירה זו של „הפשרת השלגים“ (הולידה שתי תופעות המאפיינות את התקופה הפוסט-סטאלינית כולה: ריבוי ההתנגשויות שבין חלק מן האינטליגנציה ובין ראשי המשטר; ובמקביל לכך, החרפת המאבק הפנימי בתוך עולם הספרות והאמנות. מאבק זה, שהיה סמוי בדרך כלל בימי סטאלין וז'דאנוב לבש צורות גלויות בימי חרושצ'וב ויורשיו. מול השמרנים — חסידי הלחץ והטירור האישי, עומדים הליברלים — המנסים להפריד ככל האפשר בין התעמולה הממשלתית ובין היצירה האמנותית. הלך-הנפש האופייני של הליברלים הוא רצונם ליצור ולפרסם ללא מגמה מסוימת, המוכתבת מגבוה. מבחינת הגיל והרקע התרבותי שונים אנשים אלה איש מחברו; בצידו של אלכסנדר טברדובסקי בן ה-55, עורך הירחון הספרותי „נובי מיר“ („עולם חדש“) וקונסטנטין פאוסטובסקי בן ה-72, עומדים צעירים כאנדרי חוננסקי בן ה-35 ויבגני ייבטושנקו בן ה-32.

אחד הנושאים המביא לידי חילוקי דעות תכופים בין אנשי הרוח הליברליים ובין השלטונות הוא היחס ליהודים ולבעיית האנטישמיות. מובן מאליה, כי השמרנים שבין אנשי הספרות תומכים במדיניות הרשמית. הליברלים, מאידך, רואים באנטישמיות מכשול רציני בתהליך ההומניזציה של האדם הסובייטי החדש. הדיסטאליניזציה אינה מתפרשת על ידם כתהליך פוליטי וכלכלי בלבד. הם רוצים לראות בה שינוי-ערכין כללי בדרך להגשמת האידיאה הקומוניסטית במשמעותה המוסרית.

מאז 1956, כאשר גבר חופש הביטוי, חזרו והתריעו מספר אנשי-רוח סובייטיים בפני סכנת האנטישמיות בברית המועצות. פאוסטובסקי, בנאומו בפני אגודת הסופרים של מוסקבה ב-1956, תיאר את אנשי המנגנון הסטאליני כ„ציניקנים, מורדי אור... המביעים בחפשויות גמורה דעות אנטישמיות, שכל פוגרומצ'יק (פורע פרעות) לא היה מתבייש בהן“). הסופר ויקטור נקראסוב מיחה בחריפות נגד התכנית לבנות איצטדיון-ספורט בשדה הטבח של באבי-יאר בקיוב. המלחין הידוע דמטרי שוסטאקוביץ' הביע אף הוא את דגש החרדה בפני האנטישמיות, בחברו קטע-מקהלה לשירו של יבטושנקו „באבי יאר“. מיכאל רוס, אחד מבמאי הסרטים הבולטים ביותר בברית-המועצות ויהודי לפי מוצאו, ביקר קשות את תקופת סטאלין וז'דאנוב מבחינת גילוייה האנטישמיים. הוא הזכיר לחבריו את הכינוי המפורסם בשעתו „קוסמופוליט ללא מולדת“, אשר בא

לדבריו למלא את מקומו של כינוי השגור יותר — „יהודי מלוכלך“. רום הזכיר גם את התעלול „המוצלח“ של השברעון ההיתולי הנפוץ — „קרוקודיל“. שבועון זה פירסם בזמנו קאריקאטורה של „קוסמופוליט“ בעל קלסתר פנים יהודי טיפוסי כשבידיו ספר. מעל גבי העטיפה התנוססה באותיות „קידוש לבנה“ המלה „זייד“. צורת האותיות במלה לא נתנה מקום לסברה שהכוונה היתה כאן לשמו של הסופר הצרפתי הידוע. באותה הזדמנות שאל רום שאלה הנוגעת לרבים מבין האמנים הסובייטיים-היהודיים: „הניתן לרפא את הפצעים, לשכוח את הסבל שנמשך זמן כה רב, כאשר דרסו אותך וכיסוך ברפש במשך שנים כה רבות?“ כל אותם האינטלקטואלים הסובייטיים אשר גינו את האנטישמיות בגלוי, רבים אחרים, אשר חששו לעשות זאת ברבים, אינם אוהבי יהודים לשמם. היחס ההוגן כלפי היהודי שבחברה הרוסית משמש עבורם בראש וראשונה אבן-בוחן נאמנה למידת אנושיותה של החברה בה הם חיים. האנטישמיות הסובייטית על גילוייה השונים, אינה לגבם אלא סימן מובהק לחולי מוסרי המכרסם בגופה של החברה הרוסית בת-זמננו, חברה המתימרת לחנך את האדם החדש, האדם המשוחרר מכבלי הדעות הקדומות ושנאת הגזע.

ב

במשך העשור האחרון קם בברית המועצות דור של סופרים צעירים, אנשים בסוף שנות ה-20 ותחילת שנות ה-30 לחייהם. גילויי תקופת סטאלין השפיעו עליהם ועל יצירתם. העבר הסטאליני אינו מוחשי אמנם לגבם כפי שהוא מוחשי לגבי חבריהם המבוגרים. אולם, גילויי הוועידה העשרים היכו דווקא אותם בהלם רגשי ורוחני שעקבותיו ניכרים ביצירותיהם. רוב-רובם האמינו בספרות „הרשמית“, יותר מאשר המבוגרים, שלמדו להבחין היטב בין תעמולה ודברים כהויתם.

בין אנשי הספרות הצעירים בולט במיוחד ייבטושנקו בחיפושיו אחר האמיתות החברתיות, ובמאמציו לסייע להגשמתו של הרעיון הקומוניסטי בדרך ספרותית. אין הוא מגיע אמנם בכורשרו האמנותי לדרגתו של ווזנסנסקי, אולם הוא המפלס את דרכם של הסופרים הצעירים לתודעתו של הציבור הרחב. ייבטושנקו רואה תמיד לנגד עיניו את קהל הקוראים והשומעים ויצירתו משקפת בדרך-כלל את בעיותיו ולבטיו של ציבור זה. מבחינה זו אפשר לראות בו את ממשיכם של הסופרים הפרוגרמטיים הרוסיים של המאה התשע-עשרה. הם האמינו כי באמצעות הספרות יוכלו להשפיע על המציאות החברתית ולמצוא פתרונות לבעיותיה של החברה הרוסית בת-זמנם. גם את התעניינותו של ייבטושנקו בבעיית האנטישמיות יש לבחון בהקשר זה.

המוטיב שבאמצעותו מרבה ייבטושנקו להביע את דעותיו ורגשותיו על השנייה, שבפי הרוסיים היא „מלחמת המולדת הגדולה“, הינה המאורע השנייה, שבפי הרוסיים היא „מלחמת המולדת הגדולה“, מהווה את המאורע ההיסטורי הכביר ביותר אחרי מהפיכת אוקטובר, המשפיע כיום ויוסיף עוד להשפיע במשך שנים רבות על חיי האומה הרוסית. השפעה זו ניכרת בכל תחומי החיים. אולם בו בזמן שההרס הכלכלי ניתן לתיקון תוך פרק זמן קצר

יחסית, ההשפעה הפסיכולוגית תימשך עוד שנים רבות. תקופת סבל זו בתולדות העם הרוסי היתה גם התקופה בה הובלט באופן הקיצוני והאכזרי ביותר ייחודו של היהודי באשר הוא יהודי.

שירו הראשון של ייבטושנקו שעניינו האנטישמיות פורסם בסתיו 1961. מאז חזר המשורר וטיפל בנושא זה. הוא הותקף לא פעם, הן על-ידי העומדים בראש השלטון, והן על-ידי סופרים שמרניים. נזיפות ואיומים הומטרו עליו החל בחרושיצ'וב עצמו, בכנס האינטלקטואלים והסופרים¹, וכלה במלחכי-פינכה כגון ד. סטריקוב, אשר שבוע ימים לאחר פירסום „באבייאר“ האשים את מחברו שהוא „פרובוקטור ושוביניסט“.

לגבי מנהיגות המפלגה וחרושיצ'וב בראשה היתה בעיית האנטישמיות בבחינת דבר שאינו קיים. בגלל סיבות מדיניות פנימיות וחיצוניות כאחד, נזח לשלטונות הסובייטיים להתעלם כליל מקיומה. אולם עצם השינוי שחל מאז מותו של העריץ איפשר למשורר צעיר כייבטושנקו לקום בפני המזכיר הכללי-יכול של המפלגה ולהטיח כלפיו: „הבעיית קיימת (בעיית האנטישמיות). גיקיטה סרגייביץ'! אי-אפשר להכחיש או להעלים זאת. עלינו להיאבק עמה בכל פעם מחדש... איננו יכולים להתקדם לקראת הקומוניזם כשאנו עמוסים עול כבד כל כך של שנאת-יהודים“². אנשי עט כייבטושנקו שואבים את אומץ לבם הן מאווירת-החופש היחסית השוררת כיום בברית המועצות והן מתוך רצונם לחזור לאותו מצב של חפש היצירה אשר היה קיים במידת-מה בשנות ה-20, לפני עלות סטאלין לשלטון יחיד. אין ספק כי תקופה זו בספרות הסובייטית הצעירה השפיעה על דור הסופרים והמשוררים החדש ברוסיה של ימינו. תעיד על כך הערצתו של ייבטושנקו למאיאקובסקי. שנות העשרים הצטיינו כמו-כן ביחס ליברלי כלפי היהודים הן מצד הנהגת המפלגה והן מצד העומדים בראש הספרות הסובייטית. בראש הלוחמים בכל הגילויים האנטישמיים עמד מ. גורקי. מעניין כי הצנזורה הסובייטית דאגה שכל הקטעים הדגים בנושא זה ייעלמו מן ההוצאות הרבות של כתבי הסופר שיצאו לאור בברית המועצות³.

השלטונות הסובייטיים לא היו מעוניינים לעורר את ענין האנטישמיות, לא בזמן מלחמת העולם השנייה ולא בתקופה שלאחריה. עם הדסטאליניזאציה ועם „תיקון העבר“ נדמה היה כי הגיע הזמן לברר את יחס השלטונות והאוכלוסיה כלפי היהודים, ולחקן את המעוות. אולם כל שנותיו של חרושיצ'וב כראש הממשלה וכמזכיר המפלגה היו שנות התעלמות גמורה משאלה זו. לעתים אף ניתנו רמזים ברורים שעודדו את הרגשות האנטישמיים החזקים בלאו הכי בקרב הציבור הרוסי.

מפליא, על כן, שעל רקע זה של שנאת יהודים מושרשת בקרב ההמון מחד, ויחס של התעלמות מצד השלטונות מאידך, קם אדם כייבטושנקו, החש בחריפות כה גדולה את קללת האנטישמיות בארצו. אין ספק כי ערנותו התברתית של האיש, פגישותיו עם אנשים שונים וביקוריו בתוך רוסיה ומחוצה לה סיפקו לו חומר מחשבה בנושאים שהם זרים ליוצרים צעירים אחרים. ברשימותיו האוטוביוגרפיות מספר ייבטושנקו: „בעיית האנטישמיות עינתה אותי במשך

זמן רב והיה ברצוני להקדיש לה יצירה. אולם לא נוכחתי לדעת זאת במודע אלא ביום בו ביקרתי בקיוב וחזיתי באותו המקום הנורא בו ירו אנשי ה.ס.ס. באלפי יהודים חפים מפשע".¹

לגבי ייבטושנקו האנטישמיות הינה לא רק תופעה שהיא בבחינת יבוא נאצי מתקופת המלחמה; הוא נוכח לדעת כי זהו גם חלק מן המציאות הסובייטית עצמה. בזכרונותיו מספר המשורר על ימי סטאלין האחרונים. אחד מידידיו, משורר צעיר וחבר הקומסומול אשר התארח אותו יום בדירתו, העירו בבוקר וברוב צהלה הושיט לו את גליון "פראבדה" של אותו יום. בראש הגליון נדפסה הידיעה המספרת על מאסרם של הרופאים. אותו ערב ביקרו השנים בקולנוע וחזו בסרט שתיאר את הפוגרומים בימי הצאר האחרון. ייבטושנקו פנה אז לחברו ושאלו אם היה רוצה שדברים אלה יישנו ברוסיה הסובייטית, השיב לו הלה בקרירות: "שמע ז'ניה, הרי מאמינים אנו בדיאלקטיקה, ופירוש הדבר שאין אנו יכולים לשלול את העבר כולו". ייבטושנקו נדהם על כי ידיו זה שלא גדל ולא נתחנך ברוסיה הצארית, ולא סבל מצרות-המוחין של המשטר הישן, היה בכל זאת לא פחות אנטישמי מן הקוזקים הפורעים. ייבטושנקו מסיים את פרשת הידיד איש הקומסומול במלים אלה: "אחרי שיחתנו בקולנוע הבינותי כי לגבי הקומוניזם אנשים כמוהו הינם יותר מסוכנים מאשר אויביו הגרועים ביותר במערב. אדם כזה, שהוא אויב אידיאולוגי, לעולם לא יוכל להיות ידידי. הפסקתי את כל קשרי האישיים עמו".²

ג

גישתו של ייבטושנקו לשאלת האנטישמיות, הן בחיי יום-יום, והן ביצירתו הספרותית, מצטיינת בנימתה האישית החזקה. יש המאשימים אותו בפאתוס וברגשנות מופרזת, תהי אשר תהי דעתנו על כושרו האמנותי, דבר אחד עלינו לזכור: לאחר קריאת שיריו של משורר צעיר זה קשה שלא להאמין בכינותו. הוא מאמין כנראה כי הטון האישי והתצוגה הדרמטית הם האמצעים היעילים ביותר להחדרת אמיתותיו למוחם ולליבם של בני דורו וסביבתו. ב"באבייאר" רואה המשורר את עצמו כיהודי שנרדף במשך ההיסטוריה על לא עוון בכפו, מאז ימי יהודה הקדומה ועד ימיו של היטלר. באחד משיריו שנתפרסמו לאחרונה, אחרי נפילתו של חרושצ'וב, נאמר: "שטם כבשני כלייה המו, לא נחו / ואת אפרי קצה היגנה עירבל"³. כשם שהרגיש את עצמו כמעונה האינקוויזיציה, כך גם הוא רואה את עצמו כאחד הגשרפים במשרפות דאכאו.

בפסטיבל הבינלאומי של סופרים שהתקיים זה לא כבר בספולטו שבאיטליה השתתף גם ייבטושנקו והשמיע קטעים מספר מיצירותיו. הוא פתח בשירו "התפילה" והמשיך בכמה קטעים מן הפואמה החדשה שלו. הקטעים שבתחילה לקראה דיברו בגנות האנטישמיות. פואמה חדשה ורבת-ממדים זו, תחנת הכוח של בראטסק" נתפרסמה באביב האחרון⁴. ייבטושנקו מתאר בה את בניינה והפעלתה של תחנת חשמל מודרנית באדמת סיביר. שירו אינו שיר הלל בלבד לבנייה וליצירה הסובייטית לפי מתכונת הריאליזם הסוציאליסטי. המשורר מתאר גם אותם צדדי החיים שאינם כל כך בהירים ועליונים. תוך כדי ביקורו

בתחנה פוגש המשורר בכמה מן העובדים והוא מתארם. אחד מהם הוא איזיה קרמר, גבור הקטע „היהודי“ של הפואימה. איזיה הוא אחד ממפעילי תחנת הכוח. אולם ייבטושנקו מגלה לקורא את דמותו האחרת של איזיה, הדמות היהודית המיוחדת, המוסתרת תחת דמותו הסובייטית-הכללית. והנה, דמותו היהודית של הגיבור היא קרועה ושסועה.

בהקדמתו לפואימה מסביר המשורר מדוע לא מצא לנכון להדגיש את שמחת החיים והבנייה בלבד, אלא נגע גם בגורלות אדם שאינם חסרים גוונים קודרים ועצבות: „אפשר שתצוץ השאלה מדוע פניתי דווקא לגורלות אדם אלה מלאי הקדרות — בחירתי לא היתה מקרית. באמצעות הגורלות הקשים האלה ביקשתי להראות מופת משכנע ביותר של אמונה בלתי נרתעת, שהיא היא הנושא העיקרי והקובע של הפואימה“. אין ספק כי נוסף לאמונו של המשורר בעתיד, קיים כאן אותו המוטיב עצמו השולט ב„באבייאר“: אסור לנו לשכוח את נוראותיה של התקופה הנאצית ואת ההריסות שהשאירה בעקבותיה.

דמותו של איזיה קרמר היא דמות אדם פעלתני, החי את המציאות הסובייטית של ימינו, אדם בעל חוש הומור ומידה רבה של טוב-לב. אך יחד עם זאת, זוהי דמות חצויה ומופלגת. איזיה קרמר האחד הוא זה המתואר כ: „מפקח התחנה אני איזיה קרמר / לאכר זרם אספק, לרופא / מיכלים אני נושא ומדלים...“ אולם איזיה האחר מהרהר: „בשנייה החולפת אמצא פה — ושם / פה — מעשים, ושם — ערימות שלדים...“ ייבטושנקו חוזר ומדגיש את הרגשותיו הקטביות של היהודי, אשר עבר בגיהנום הנאצי ואינו יכול למחוק עבר זה מעולמו הנפשי: „האחד יחס לו, השני מקור ירעו, / האחד יהולל: חברה'מן, קדימה! / והאחר יקולל: יהודי מצורע“.

במרכז הקטע עומד תיאור עינוייה של אהובת הנער מגיטו ריגא — ריבה. שעררה של זו, הארוך והערפילי, דמה, לדברי המשורר, לתפילתו של רב. ואילו תפילתו של איזיה עצמו — ירחם נא האל ויקרב את קיצה של כלתו המעונה. הקטע מסתיים בנימת תקווה. איזיה והמשורר, שניהם מביעים את תקוותם, כי מה שקרה בעבר לא יישנה עוד בעתיד. אולם ידוע להם היטב כי לשם כך „דרוש אור רב“, אור שיגיה את מחשכי השינאה המכסים עדיין כיום את אופקם הרוחני והרגשי של הרבה מבני ארצם. המשורר יודע כי מאמץ כביר ורצון בלתי פוסק דרושים על מנת שמלת הגנאי „זיד“ תיעלם, אחת ולתמיד, מאוצר המילים של הרוסים.

ייבטושנקו ודומיו מכירים היטב בתהום העמוקה המפרידה בימינו אלה בין שני המחנות, הן בקרב כלל הציבור והן בקרב אנשי הרוח והספרות ברוסיה הסובייטית. באחד משיריו, אשר נכתב כתשובה למתקיפיו, מעיד המשורר על עצמו: „אומרים לי: / אדם אמיץ הנך. / לא אמת! / אין חלקי עם אמיצים“²². מצב הדברים בהווה הוא בלתי טבעי ומעוות, ועל כן נדמה כי אדם דובר אמת הוא אמיץ וגבור. המשורר מתנבא לאותו עתיד, כאשר עולמם של בני ארצו ישתנה, כאשר: „... יזכרו ברחשי בוטא מרים / צאצאינו / בבצעם דין ברשעות, / אותם זמנים / זרים ומוזרים, / עת נטכנה כאומץ ישראל-לב פשוט...“²³.

ד

על מנת להעריך את יעילותם של גינויי האנטישמיות מצד האינטליגנציה הסובייטית, ולבדוק עד כמה מוצאות להן דעותיו של ייבטושנקו ודומיו און קשבת בברית המועצות, עלינו לשאול: האם קיים כיום קשר חי בין הסופרים הליברליים ובין ההמונים? וכן גם: עד כמה מהווים סופרים אלה גורם בר-קיימא במסגרת המציאות הסובייטית בת־זמננו?

בעקבות הדברים המתפרסמים בעתונות הסובייטית עצמה, ולפי עדויותיהם של עתונאים ותיירים מן המערב, מסתבר כי השפעתם של הליברלים, ובמיוחד הצעירים שבהם, ניכרת למדי. הדברים אמורים בעיקר לגבי נוער עירוני לומד, סטודנטים ואנשי אמנות. ערבי הקריאה של ווזנסנסקי, ייבטושנקו ואחרים עשו להם מוניטין בברית המועצות. עד כמה פגישות אלה בין הסופרים ובין הקהל הן בלתי אמצעיות ניתן לחוש מתוך תיאורו של ייבטושנקו: „אותו ערב הרציתי על קובה במכון הפוליטכני. אחרי ההרצאה קראתי לראשונה את „באבי־יאר“. בדרך כלל אני משמיע את שירי בעל־פה, אולם הפעם הייתי כה נרגש עד כי נצרכתי לטכסט. כשסיימתי נשתררה דממת־מוות. כשהטכסט עדיין בידי נשארתי עומד, עצבני מכדי להביט בקהל. כאשר הגבהתי את עיני ראיתי כי כל קהל השומעים עומד על רגליו. לפתע, פרצו מחיאות כפיים שנמשכו כעשר דקות תמימות. אנשים התפרצו לבמה וחיבקוני. עיני נמלאו דמעות“.

עתונאית אמריקנית, פאטריציה בלייק, מעידה כי באחד מערבי הקריאה שהיא השתתפה בהם, הכריח קהל השומעים את ייבטושנקו לחזור ולקרוא את „באבי־יאר“ חמש פעמים. העתונאית בילתה את שארית הערב עם קבוצת ידידיו של המשורר. לפי הנוהג הרוסי המקובל, הלכה כל החבורה לבקר אצל ידידים ולהשיק כוסיות. באחד מבתי החברים הופתעה העתונאית כשהבחינה בספר תולדות ישראל (ברוסית), המונח פתוח על השולחן. בעל הדירה, לא יהודי, ענה לשאלתה בנימת־מהון תמימה: „אני מתעניין מאד בשאלה זו, האם אין את מתעניינת בזה?“ כאילו מובן מעצמו, שהוא הרוסי הצעיר, יתעניין בתולדותיו של העם היהודי, כשהאורחת ענתה בחיוב ואף הוסיפה כי היא עצמה יהודיה, הורמו הכוסות ונשמעו מסביב קולות „לחיים, לחיים“.

עדות כגון זו מוכיחה כי היהודים והיחס אליהם בבריה״מ הנם אחד הגושאים הרווחים בחוגים ידועים של האינטליגנציה. אותם האנשים, אשר אינם מוכנים ללכת שולל אחרי המוסכמות הרשמיות, אינם מוכנים גם לקבל את ההנחה, כי הקומוניזם הסובייטי פתר את בעיית האנטישמיות ברוסיה. קבוצות הליברלים הצעירים והלא־כל־כך צעירים מבין אנשי הרוח מתרכזות בעיקר במוסקבה ובלנינגרד. אף אם אין לראות בהם בשום פנים מעין „מחתרת“ אינטלקטואלית מאורגנת, הרי שבכל זאת מורגשת השפעתן כגורם ציבורי. היו מקרים של מחאה גלויה מצידם, כאשר ראו החלטות מסוימות מצד השלטונות כבלתי צודקות. יוכיח זאת משפטו של יוסף ברודסקי, אשר נשפט והורשע כ„טפיל חברתי“. עיסוקו כמשורר וכמתרגם היה בעיני בית המשפט הלנינגרדי עיסוק בלתי יצרני, והצעיר נשפט לתקופת גלות באיזור מרוחק. בעקבות גל

המחאות מצד סופרים קשישים וצעירים הוקלו תנאי גלותו. עצם העובדה כי אפשר היה למחות, מוכיחה כי הלחץ מצד הליברלים הוא דבר אפשרי, ואנשים מסויימים גם מעזים להשתמש בו.

ה

המאבק בין הליברלים והשמרנים בשדה הספרות והאמנות דומה, כאמור, לתנועת מטוטלת. כיוון התנועה תלוי בשני גורמים: במידת הליברליזציה של המדיניות הכללית, ובמידת תשומת-הלב מצד מנהיגי המשטר לנעשה בשדה הספרות והאמנות.

נדמה כי מאז הרחתו של חרושצ'וב בסתיו 1964 נעה המטוטלת לכיוון הליברליזציה. ניתנה שוב האפשרות לכמה וכמה סופרים, הנחשבים מורדים במוסכמות, להופיע על דפי כתבי-העת הספרותיים. שוב הותרו ביקורים בחוץ לארץ לאותם סופרים אשר במשך השנתיים האחרונות לא הורשו לעזוב את גבולות ברית המועצות. סימן אחר להתרת הרצועה היו פיטוריו של אילייצ'ב, האידיאולוג הראשי של המפלגה, הידוע בשמרנותו ובקשיחותו.

סקירת המאבק המתמיד מאז ימי הועידה ה-20 ועד לימי ברז'נייב וקוסיגין מוכיחה כי אנשי הרוח הליברליים הפכו לחלק בלתי-נפרד מנופה הספרותי והציבורי של רוסיה. אשר ליחס השלטונות לאנטישמיות, אין לצפות בעתיד הנראה לעין לשינוי של ממש. הגורם היחידי כמעט המשפיע כיום על הציבור הרוסי ועל השלטונות עצמם בכיוון לסילוקה של תופעה זו, הם אנשי הרוח המתקדמים.

על כן, המועט הניתן להשיג בתחום זה, מותנה במידה מרובה בעצם

קיומם של אלה ובתוצאותיו העתידות של מאבקם.

1. "ההפשרה" — מושג פוליטי בעיקרו, הבא לציין את ביטול הטירוור הסטאליני. מקורו בספרו של איליה ארנבורג באותו שם, שיצא לאור בבריה"מ בשנת 1954.
2. ראה הערתה של פאטריציה בלייק למאמרה "קולות חדשים בספרות הרוסית", אנקאונטר, אפריל 1963, עמ' 35. (אנגלית).
3. מיכאל רום השמיע את דבריו בכנס אנשי קולנוע ותיאטרון שהתקיים בסתיו 1962. תוכן נאומה, שמעולם לא זכה להתפרסם בבריה"מ, הועבר למערב והופיע בירחון קומנטרי, דצמבר 1963, עמ' 435-437. (אנגלית).
4. חרושצ'וב האשים את יבטושנקו בנאומו ב-8 למרץ, 1963, כי הלה חסר בגרות פוליטית. דבריו של חרושצ'וב נסבו על "באבייאר".
5. קומנטרי, דצמבר 1963, עמ' 434.
6. מאמר מעניין על כך פירסם החוקר הידוע בוריס סובארין, "גורקי, הצנוורה והיהודים", דיטנס, חורף 1965, עמ' 83-86.
7. י. יבטושנקו, "אוטוביוגרפיה מוקדמת", ניריורק, 1963, עמ' 116. (אנגלית). זכרונותיו של יבטושנקו נדפסו לראשונה בשבועון הפריסאי "לאקספרס" והיו עילה להאשמות כבידות נגדו בתוך בריה"מ, ולהגבלת חופש תנועתו מחוצה לה.
8. שם, עמ' 81.
9. שם, עמ' 81-82.
10. התרגום העברי — י. גמזו.
11. הפואמה הופיעה ביונוסט ("נעורים"), אפריל 1965. כתב-עת ספרותי זה הפך בשנה האחרונה לבמתם של סופרים צעירים הידועים כמורדים.
12. י. יבטושנקו, "כביש הגלגלים", שירים, מרוסית ש. אבן-שושן, תל-אביב, תשכ"ג, עמ' 74.
13. שם, עמ' 75.
14. יבטושנקו, "אוטוביוגרפיה מוקדמת", עמ' 116-117.
15. פ. בלייק, "קולות חדשים בספרות הרוסית" עמ' 34-35.

ישמעאל וישראל בראשית הישוב היהודי בירושלים

(פרקים מתוך 90)

מאת יוסף י. ריבלין

ה. שלש משפחות כ'אלד; חוסייני ונשאשיבי

בבית אבא ז"ל, שהיה סופר, ועד כל-הכוללים כנסת-ישראל, המוסד העליון של הישוב האשכנזי בארץ משנת תרכ"ז — בהיווסדו — ועד סוף מלחמת העולם הראשונה, ניתנה לי הזדמנות להכיר גם את הערבים העירוניים, את "האפנדים" ואת הפקידים, פקידי הממשלה התורכית. מלבד הפחה מושל הארץ שהיה תורכי שנשלח מקושטא, היו רובם דרובם ערבים מהמשפחות המיוחסות. שבעיר. היו בהם גם ערבים נוצרים, שעלו בהשכלתם על הערבים המוסלמים, מתוך חנוכם במוסדות של מיסיון נוצרי אירופי.

שלוש היו המשפחות הערביות המוסלמיות המיוחסות שנודעו או במיוחד בירושלים. בראש כולן נחשבה למיוחסת משפחת הכ'אלדים, שהתייחסו על כ'אלד בן אלוליד כובש סוריה וארץ-ישראל בימי האיסלאם הראשונים, בתקופת כליפות הכליף עומר בן אלכ'טאב. בני משפחה זו היו באמת אצילים ובעלי-צורה, גאים במראם ועדינים בהליכותיהם עם הבריות. היו ביניהם גם חכמים חשובים בתורת דת האסלאם עד לתקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

שניים למשפחת הכ'אלדים היו בני משפחת החוסיינים. היו בערבי ירושלים שהיו מלעיוזים עליהם, שאין הם כלל ועיקר חוסיינים, כפי שהתימרו, היינו מצאצאי חוסיין נכד מוחמד מבתו, בן פאטמה ובעלה עלי בן דודו אבי-טאלב אחי אביו של מוחמד. היו הערבים מוסרים זה לזה בלחש, שמעיקרו לא היה אלא אלאסוד — היינו השחור, ושלא באו לארץ אלא עם הבאים ממצרים בזמן פולמוס מוחמד עלי במצרים ובנו אבראהים פחה בשנות השלושים למאה התשע-עשרה, כשרבים מגדודיו, ערביי מצרים, עלו והתיישבו בארץ וכוננו בה גם כפרים. ידועים היו בדורות שלאחר-כך רבים מהפלחים בעמק חפר והסביבה עד לגבולות הגליל התחתון, שקווי הטיפוס המצרי היו ניכרים בפניהם. אמרו שלחשיבותם בעיני הבריות לא הגיעו החוסיינים בירושלים, אלא על-ידי שידוכין שנשדכו עם הכ'אלדים. בתחלה התימרו בכבוד הכ'אלדים, ובזכות קירבתם אליהם התקדמו קמעא קמעא ועלה כבודם, עד שלבסוף ממש דחקו את רגלי הכ'אלדים, האריסטוקרטים, הצנועים והשקטים, ובמרצם הם — מצטיינים היו החוסיינים במרצם — ירשו את מקומם של הכ'אלדים ואת עמדתם בארץ. ככה ירשו החוסיינים בראשית המאה העשרים את ראשות העירייה, ותפסו מקומות נכבדים ברשת הפקידות הממשלתית.

בולט היה הדבר בראשית ימי שלטון המנדט הבריטי, כשנדחה מועמד למופת בירושלים בן משפחת אלכ'אלדי, השייך כ'ליל אלכ'אלדי, תלמיד חכם

מצויץ בתורת האיסלאם ששימש אב בית דין לבית-המשפט המוסלמי, אציל וצנוע, שהיה אז בשנות העמידה, בפני מתחרה צעיר אמין אלחוסני, הרפתקן יהיר ועז-פנים שנמנה על-ידי הנציב הבריטי העליון למשרה הכבודה של מופתי ירושלים, מוסמך לפסוק הלכה, מקביל לרב ראשי ביהדות, ונעשה בזה הצעיר אמין אלחוסני, שהיה בשעתו רק פקיד במשרד התרגומים של משרד הנציבות-העליונה, לסמכות העליונה בדת המוסלמית בארץ-ישראל, ארץ המנדט הבריטי אז.

היתרון התרבותי של בני משפחת כ'אלדי על בני משפחת חוסייני ניכר היה בימי נעוריו, בדרך שחינכו את בניהם בבתי-ספר יהודים כדי לתת להם גם חינוך תרבותי אירופי. טובי המשפחות המוסלמיות — מתוך אינסטינקט טבעי ובריא — העדיפו לחנך את בניהם בבתי-ספר אירופיים יהודים, מאשר בבתי-ספר של מיסיון הדת הנוצרית של אנגלים או צרפתים וכדומה. לא היתה דעתם נוחה מרוח המיסיון. הטפה ותעמולה לנצרות היו יסוד ראשון בבתי-ספר נוצרים אלה, ואולם בה בשעה שהחוסיינים נהרו תחלה אל בית-הספר הצרפתי-יהודי של חברת כלי-ישראל-חברים-האליאנס בצרפת — בית-ספר שהיה במידה מרובה ליבנטיני, שטחי, שלחו מטובי משפחות הכ'אלדים את בניהם לבית-הספר היהודי, בית-ספר-למל, שכבר אז עמד ברשות חברת העזרה ליהודי גרמניה; בית-ספר שנתן דעתו הרבה על תרבות אירופה. רק אחרי קום תכנית מסילת-הברזל הבנדדית על-ידי חברה גרמנית בהנהלת מיסיונר פחה הגרמני, נעשתה השפה הגרמנית פופלרית יותר בין משפחות הערבים בירושלים בצפותם ממנה תועלת ממשית, והתחילו אף הם שולחים בניהם לבתי-ספר חברת עזרה של יהודי גרמניה, יותר מאשר לגימנסיה הגרמנית הנוצרית שהיתה אז בירושלים.

בבית-ספר למל למדו נערים ממשפחת כ'אלדי — בזמן-למודי בו אני — לא רק גרמנית — אלא, גם עברית צחה וגם תורה יהודית, לא תנ"ך בלבד, אלא גם משהו מן המשנה והתלמוד. נשאר חקוק בזכרוני, כשביקר דוד וולפסון, נשיא ההסתדרות הציונית אחרי פטירת הרצל, בירושלים בבית-ספר-למל. שלושה היינו בספסל הראשון כאילו על פי תכנית: ראתב כ'אלדי הערבי, חי אלישר ממשפחת נכד החכם-באשי הראשון לציון הרב יש"א ברכה הספרדי ואנכי האשכנזי. אפרים כהן ז"ל — מנהל ביה"ס — הדגיש בגאון לו לולפסון: „הרי; ערבי, ספרדי ואשכנזי בכפיפה אחת ועל ספסל אחד“. וולפסון ביקש את ראתבי כ'אלדי לגשת אל הלוח. הוא אמר לו בלשון גרמנית וביקשו לתרגם לעברית ולכתוב תרגומו על הלוח. היה זה הפסוק: „הלא אב אחד לכולנו, אם לא אל אחד בראנו“. ראתבי תרגמו כהלכה.

שלישית למשפחות ההולכות בראש הישוב הערבי המוסלמי בירושלים, היתה משפחת נשאשיבי. אמרו עליה שלמעשה אינה אלא ממוצא תורכי, את התוספת „אל" — אל נשאשיבי — הגוסף לשמות משפחות מיוחסות, כמו „דה" או „פון" בלשונות אירופה, או „הראובני" בערבית, לא קיבלה אלא ברבות הימים. למעשה נפלה באצילות בהרבה גם ממשפחת החוסיינים, שהיו ברובם גם מצאצאי הכ'אלדים שהתחתנו אתם, והיתה ברבים מהם מן האצילות

הכ'לאדית. התחרתה משפחת נשאשיבי במשפחת חוסייני בירושלים. וכל שעה שהיה צורך לממשלת המנדט הבריטי לחרחר אף גם בין המוסלמים בינם לבין עצמם, היתה משתמשת בזה שהיתה מסכסכת בין החוסיינים ובין הנשאשיבי, פעמים מקרבת ומעלה את החוסיינים ומורידה את הנשאשיבים, וכן להפך. ראשות עיריית ירושלים היתה בעיקר סלע-המחלוקת בין שתי המשפחות, וכן תפיסת העליגות בכל השלטון העירוני.

מלבד משפחות אלו היתה ידועה לשם משפחת דאוודי, אדוני הר-ציון והישוב עליו, וביחוד "קברי מלכי בית דוד" שלפי מסורת — אמנם בלי יסוד — קבעום במרומי הר-ציון. משפחה זו היתה כמעט תמיד עומדת מן הצד, ואינה מכניסה ראשה בהתחרות. מתעטרת ב"זר-הדפנה" של בעלות קבר דוד וצאצאיו, ואף מוצאת פרנסה וריוח ממנו במידה ידועה, גם ממתות לא-יהודים אך במיוחד ממתות יהודים, שבאו להשתטח על קבר דוד. יום מיוחד בשנה להשתטח על קבר דוד היה ממחרת חג-השבועות, באיסרו חג של שבועות, שכן לפי המסורה היהודית נפטר דוד המלך בשבועות. שם המשפחה "דאוודי" פירושו בעלי "קבר דוד" או יותר נכון, שומרי משמרתו. "חזקה" על מקומות קדושים למשפחות ידועות קדום גם אצל הערבים וגם אצל היהודים, עוד מלפני האיסלאם והיהדות, והיו ידועים עד הימים האחרונים. שמירת "קבר רחל" לדוגמא היתה בידי משפחה ספרדית מכובדת בירושלים, שצירפה אליה גם "משפחה אשכנזית" מתוך צורך מעשי.

ו. פקידים ערבים ומוכתארים יהודים

מבין הערבים העירוניים הכרתי בימי נעורי במיוחד את פקידי הממשלה, שהיו סרים למשרדו של אבא ל"ועד-הכללי כנסת-ישראל", או גם משכימים לפתחו לשם ענין, או גם להנאתם, שכן נוצרו גם יחסי ידידות בין ילידי-הארץ בני המשפחות הוותיקות לא רק בין ספרדים ואשכנזים, אלא גם בינם ובין אישים ערבים ולעתים גם בין משפחותיהם.

פקידים ערבים אלה היו על-פי-רוב "פקידי הנפוס", היינו — הפקידים במשרדי הממשלה התורכית הממונים על ספרי רשימות התושבים היהודים וגובי "מס-הגולגולת" במספר נפשות היהודים נתיני תורכיה. האשכנזים לא היו משלמים לחוד, אלא "ועד-כל-הכוללים" היה משלם בעד כולם. רשימת הנפשות היהודיות האשכנזיות היו בספר הממשלה התורכית באותיות ערביות, והעתקה ממנו באותיות עבריות היה שמור במשרד "הועד הכללי" — כפי שכונה "ועד-כל-הכוללים כנסת-ישראל" בקיצור. שאלת-השאלות היתה תמיד "נעלמים", היינו יהודים שלא נרשמו שמותיהם בספרים ולא היתה להם "תעודת נפוס", "תעודת-לידה" רשמית. נעלמים כאלה היו שכיחים בשוב משתי סיבות: היו עולים מרוסיה שנכנסו לארץ כתיירים על מנת לשוב, ונשארו בארץ "טמירים" ו"נמלטים". את תעודותיהם הרוסיות השמידו, או הצפינו. ואולם היו גם רשלנים בילידי הארץ, שלא נזדרזו לרשום את שמותיהם של ילדיהם בהיולדם. ויש לומר, שלעתים היו גם קרובים באמריקה רושמים את קרוביהם — ביחוד אחים

ובני אחים — על שמם כנתיני אמריקה, שכן „חמאיה“ נתינות ארץ זרה — לא אורח תורכי — היתה תריס בשלטון התורכי מכמה בחינות. ועל כל אלה נוסף גם זאת, שבעד נפשות „נעלמות“ אלו לא היו משלמים „מס גולגולת“, ונמצאו נשכרים. כשהיו הפקידים מגלים כאלה היו באים בטענות ותביעות, ובעיקרו של דבר לקבל „בקשיש“ — היינו „הטבה“ — שהיו סוף סוף מקבלים אותה אף אם כשלא צדקו בטענותיהם. זוכר אנכי פקיד כזה, גבה-קומה ובעל-גוף, שהיה רגיל בשיחתו עם אבא להישבע לפני כל משפט שהוציא מפיו „בחי ראש יוסף“, היינו בחיי ראשי אני, כדי לאמת ולאשר את דבריו, ואבא עונה לעומתו דרך כבוד „בחזאת אולאדך“ — „בחי ילדיך“.

מלבד פקידי „הנפוס“, רשימות הנפשות, היו משכימים לפתחנו פקידי „טאבו“, היינו גובי מס הקרקעות והבתים: בתי-הקדש רבים, בתי-ציבור ושכונות שלמות שניבנו למגורים למחוסרי-אמצעים, שזכו בהם בגורל חליפות כל שלוש שנים. הצד השווה שבכל הפקידים שהיו מפיעים באופן חגיגי גם לפני החגים, באין הבדל בין לפני חגיהם ובין לפני חגי ישראל, כדי לקבל מתנות חג, על-פירוב מתנות כסף ולפני הפסח גם מצות לפסח.

לא תהיה התמונה שלימה אם לא אזכיר עם הפקידים האלה גם שוטרים סתם, שהיו באים לביתנו בליווי „המוכתר“ — „הנבחר“, המתווך הרשמי בין משרדי הממשלה ובין היהודים. מוכתאר זה היה האחראי הרשמי המוכר בעיני הממשלה התורכית כבא-כח העדה. היו מוכתארים אשכנזים ומוכתארים ספרדים — ומהם היתה תובעת כל שהיה לה מן העדה או גם מאדם פרטי מן העדה. על כל צרה שלא תבוא, אם תביעת הממשלה היתה מן העדה או מאדם פרטי, היו המוכתארים באים אל הוועד הכללי בצעקות ובטרונות ובככיות ויללות. לעתים היו באים גם בליווי פקידים ולעתים גם בליווי שוטרים.

השוטרים היו כולם ערבים. בימי נעורי זכורני רק שני שוטרים יהודים: „מרדכי בוליס“ — „שוטר“ אשכנזי ו„בנימין בוליס“ הספרדי. שוטרים ערבים היו מלווים את המוכתאר, כשהוא בא בטענות. לדבריהם היו שוטרים אלו מצווים לאסרם על „עבירה“ של כלל העדה, או על „עבירה“ של יחיד מבני העדה, אלא שהשוטרים, כביכול, חסו עליהם, ונתנו להם שהות לתקן את המעוות.

רוחת היתה הדעה שעל-פירוב ידי-אחת להם למוכתאר ולשוטר בענין. על-כל-פנים היתה תמיד הגזמה רבה מצד המוכתארים. ראשית כל היו גפטרים מן השוטרים הנטפלים למוכתאר במתן-יד קל. תוחבים מעות-קטנות לכף ידו ואומרים: „קח לך זה והיה לך לטוטון“ — היינו לטאבאק לעישון, או בדרך כבוד יותר: „קח לך זה והיה לך לקנות דברי מתיקה ל„שמורים“ — „שמורים“ מכל רע על-ידי מלאכים טובים הם הילדים; במקרה זה הכוונה לילדי השוטר, „ישמרם אלהים“.

מתנות מערבים היינו מקבלים רק אחת בשנה. במוצאי חג הפסח היו שולחים פקידים ערבים או גם יידיים ערבים מן המשפחות שהזכרתי, „פתות חמץ“ — ריקקי לחם — עם המאה ודבש, כדי שנוכל לאכול „חמץ“ שנאסר עלינו שבעה ימים, ושעם לילה אחרי שביעי של פסח הגנו מותרים באכילתו. „לוקוסוס“ (החמץ) בעמוד 192)

ג. שופמן

(פרק מספר)

מאת ישעיה רבינוביץ

א

כל אותה חבורה מופלאה — גנסיין, ברנר, הלל צייטלין — נתלכדה בכור התלישות הפסימית שלה: כל אחד מהכריה נאבק עם הטראומה האישית שלו בחותם התלישות, וכל אחד מהם נרחף ליצור לעצמו כלי-מבע אמנותי משלו, למען יוכל הטביע אותה תלישות שלו באובייקטיביוזאציה אמנותית סיפורית. חבר נאמן להללו היה גם גרשון שופמן. שהרי גם הוא, קודם שעלה לארץ והשתקע בה, תפיסתו הקיומית היתה נעוצה בתפיסת התלישות הפאטאלית שרק נדירות מאד יש לה תקנה. אולם, בניגוד לחבריו, מעולם לא נודקק לאותם הנפתולים שבין הביוגראפיה האישית שלו ובין הצורה הסיפורית שיצאה מעטו. ודאי עשתה הרבה העובדה, שילדותו היה שונה מזו של חבריו ולא גפגע, בכך, מאותו „עירוב הרשויות“ שעליו עמדנו עם הדיון בפרשיות הקודמות). ומצטרפת לעובדה זו עובדה אחרת, הטבועה במהותו האמנותית-האסתטית של שופמן: מיידיות הראייה התכליתית בנקודת התלישות של נפש ונפש בסיפורו. החומר שממנו מתהווית הריקמה הסיפורית אצל גנסיין וברנר היא החתירה, החיפושים ונפתולים, לניב האדקוואטי בשביל אותה נקודה; מכאן התלבטותם של הללו בנטיות הנאטוראליסטיות, הריאליסטיות, האימפרסיוניסטיות והסימבוליות שבעבודתם הסיפורית. ואילו דיבורו הסיפורי של שופמן הולך תמיד ישירות, ובברירות מופלאה, ללב-לבה של התלישות. עוד עם ראשיתו של סיפור חש הקורא בדעת המיידית, שבה מהלכת לשונו של שופמן, ובביטחה האובייקטיבית העצומה שבה היא מתגבשת. ומשמגיע לשון זו לפורקנו של הסיפור, היא כבר נראית כעין גביש מווכך מאד, שמבעדו צופה הקורא במישורים המעמקים של הנפש התלושה מאיזה שורש קיומי משלה. היא שוב אינה לשון „הצידה“, „בינתיים“, „בטרם“, „אצל“, משל גנסיין, ולא „מסביב לנקודה“ משל

רב היה באכילת חמץ תיכף לגמירת ימי הפסח. משום מה „נדמה“ שיש קושי באכילת „מצה“ דווקא, קושי לעיכול. ואולם גם למיצוה נחשבה אכילת חמץ מיד אחרי הפסח. על-פי-הדין שאין „להוסיף על המיצוה“, ממש כשם „שאינ לגרוע ממנה“, והמקדים לאכול חמץ אחרי הפסח הרי זה משובח. היו יהודים שיצאו ידי חובתם בזה באכילת „דג מלוח“ שנמלח בחמץ של פסח ונחשב מעין „חמץ“. זרזים היו יורדים לעיר העתיקה וקונים לחם ברחוב „הבטרק“ סמוך לשער יפו מאת האופה היווני, שהיה מוכר במיוחד במוצאי-פסח ככרות לחם ליהודים.

ברנר: שופמן גופו שום חלק ביוגרפיה ישיר אין לו בתלישות הטראגית של גבוריו הסיפוריים ולעולם אינו משתף עצמו לכף-הקלע שלהם — אם כי כל סיפוריו, ללא יוצא מן הכלל, רוויים מן היגון האמפאתי הניקרן מדברו. זהו העושה את סיפורו יצירה אפית בעלת ריאליזם עמוקה ובהירה כאחד; אלא שלעולם אין היצירה הזאת יכולה, וגם אינה רוצה, להיות רחבת-ידיים. הדעת הטראגית שלה אינה ניזונה, תוך עצם העבודה הסיפורית, מכל מיני אסוציאציות הבאות לידו של המספר תוך העלם פסיכי בעבודתו הסיפורית הרחבה, אם כי גם אותו מספר, השלד התבניתי של הרומאן, כבר נמצא בידו מראשיתו.¹ דיבורו הסיפורי של שופמן דרוך מראשיתו אל „צפור-הנפש“ של גיבורו בתוקף-ראייה שאינה סובלת כל השפעות צדדיות, הן ב„נגלה“ והן ב„נסתר“ של סיפורו, העלולות להסיטו מנקודת ראייתו הראשונית. ואכן, נקודת-המוקד בעבודתו הסיפורית היא הראייה הנוקבת את הכל, והיא המנידה את המלל הלשוני מראשיתו של הסיפור ועד סופו: היא המחייבת את הלשון בהתרכוות תכליתית על הגרעין האכזיסטנציאלי בהכרת התלישות של הגבור. מכאן נטייתו של שופמן אל הצימצום הסיפורי, אל החדירה המיידית לעיקר-העיקרים של הסיפור. נטייה זו סופה אמנם הופכת את הסיפור כעין מיניאטורה — כעין גביש אמנותי-סיפורי, שבו מזדהרים בצוותא חדתא כל היסודות שמהם נבנית דמותו של האדם שלו נטפל המספר.

הקורא בכרך ראשון של סיפורי שופמן² יעמוד מייד על עובדה אחת שהיא נדירה בסיפורת העברית בראשיתה של המאה העשרים: מוטיב התלישות בסיפורים האלה אין לו „יוחסין“ יהודיים בלעדיים כבסיפורי פייארברג, גנסיין וברנר. לומר לך: כל האדם, באשר הוא אדם, התלישות טבועה בנפשו, ודרך צינורות-קיום אינסופיים היא פוגעת בו במודע או שלא במודע ומעמידה אותו על הריאליזם האמיתי של חייו. צינור אחד, ההולך וחוזר בסיפורי שופמן כמוטיב התלישות האנושית, הוא תחושת המחיצה בין האדם לזולתו, בין האדם לעולמו, בין האדם לקונו, בין האדם והכיסופים הגנוזים שלו.

אכן, אחד מסיפורי הראשונים של כרך ראשון הוא „מחיצה“³. סטודנט חוזר הביתה מן העיר האוניברסיטאית: תקוותו אתו שבבית יוכל סוף-סוף להחלים מחליו. במקרה אינו מוצא עם בואו שום אדם בבית, והריהו עומד לבדו, כולו שקוע במחשבה אחת על משהו „חסר לך“, על איזו „ריקנות שוממה“ המתלווית לכל צעד וצעד משלו, על הזרות המעלפת אותו בעולמו, על הרגלו ל„התכנס תמיד בקרבו“, ומה מקורו של ההרגל הזה לא ידע. אלא שתוך-כדי-מחשבה עולה ובוקעת בקרבו הודאות הטראגית, שלא העולם הגדול, הן בעיירת מולדתו והן באותה עיר אוניברסיטאית שלו, הוא האשם בדבר: התלישות מנפשו גופו היא באה, מנכיו היא בוקעת, בטבעו היא טבועה. הודאות הזאת היא המוליכה את סיפורו של שופמן באפיקי הביריות, והיא המביאה אותו לגיבוש התכליתי שלו. רגע אחד או שנים עומד הסטודנט לבדו בבית ואין איש אתו; אולם המחיצה, או החלל, שבינו לבין הרהיטים ושאר הדוממים אשר בחדר מעמידה אותו על הדעת הטראגית, ששוב לא

תתוקן אותה התלישות המתלווית תמיד לצעדו, אם באותה עיר אוניברסיטאית שבה לקתה בריאותו, ואם בבית הוריו שבו נולד:

„המנורה העומדת על השולחן הלכה הלוך וכבה. חלק ממנה כבר ליפפו הצללים, ומראה הזכיר את העוויית פני איש המתאוה להתעטש... אור הבית חדר אל הבית בעד השמשות העוטות קפאון והגיה את הפרחים הירקרקים-החזורים הנטועים בעצי-יחרס גדולים, בתוך העפר השחור עבתוכס” — — — — —
„הוא התכנס תמיד בקרבו פנימה כצב בשריונו. איזו רשת טמירה האפילה על עיניו והפטיקה כל נגיעה בינו ובין כל החוץ הגדול מסביב. הוא לא הביט לצדדין. לא עלה על דעתו כי צריך להביט”^א.

מכאן תובהר החשיבות ששופמן מייחס לתיאורי-נוף בכל סיפוריו — אף בסיפורים המצומצמים עד כדי עמוד אחד ופחות מזה. לעתים קרובות תיאור הנוף הוא החלק האורגאני ביותר שבסיפור: הוא מהווה כעין אספקלריה חיצונית שעל-פיה תופס גבור הסיפור את עצמותו הפסיכית, מכיר את התלישות הטבעה בלבו ללא עוררין. תיאורי-נוף כגון זה נוגע אז בגורליות האטומה של התלישות, וניגונו הסיפורי הוא ניגון הפאטאלית הקיומית — ורבים מאד הסיפורים אצל שופמן הניתפסים לניגון הזה. הבדידות פושה שם במארה שנסתפגה בדיבור, בדממה, בדברים, במחשבה — ותיאור הנוף סוגר על כולם ומכסה על כולם. בבית היהודי שבסיפור „ליד הדרך” יושבים האשה האלמנה ובנה סופר המזוזות, ולפנות-ערב מתכנסים לשם העניים החוזרים על הפתחים. כל אחד מהם בדידותו נעוצה בבשרו ובנפשו ושוב אינו קובל עליה ואינו פונה אליה ואינו חושש לריקבון האוכל בו. כל אחד מקבל עליו את הסגור הניתן לו מגורלו כמתן-בראשית שאין לו תמורה ואף אינו מנסה להבקיע אותו ולחתור אל איזו משמעות קיומית משלו. ותיאור הנוף עונה כנגדם ומחפה עליהם ומחשל את סגורם — אותו הנוף שלו רק לו ערוכה שמיעתם ודרכה ראיתם בחריפות רבה, שכן הד ובבואה הוא למעמקים האלמים שבהם:

„ומעבר לכתלים, בחוץ, התבקעו מקור גזעי-אילנות וצלעות-גרנות, יבב הרוח ודירדר את השלג היבע, מיצמצו כוכבים עלזים וקרים מתוך אפילת הרקיע, נבחו כלבים, קרובים ורחוקים, חאביס התהלכו על פני גני-הירק השוממים, המכוסים שלג עמוק, ועברו אחס באלכסון”^א.

הוא הדין ברוב הסיפורים ששופמן כתב לפני בואו לארץ ישראל. תכופות מתקרב הסיום הספורי לכעין סתימת הגולל, שאותה ראינו אצל ברנר שעה שהוא בא לספר על צערו של האדם היהודי היחיד בבדידותו ובדלותו ובכיעורו. אולם שונה מאד היא זיקתו של שופמן לגיבורי ספורו מזיקתו של ברנר לגבוריו הוא. ברנר מגיב על צער גבורו הגבה אישית עמוקה, כאילו הוא-הוא האשם שכן עשו לו החיים לאביו של אוריאל דוידובסקי; ואילו שופמן מהלך בסיפורו מתוך הסתכלות אובייקטיבית בהירה בגיבורו, מבלי שיתערב כלשהו

בגורלו של הלה או יתחייב לו חובה אישית כלשהי. האוביקטיביזאציה האפית אף בסיפור הקצר מאד של שופמן, לא זה בלבד שהיא נטולת הזעם הפועל בהסתערות המשיחית של ברנר — היא גם חסרת האירוניה, המעידה על הלך-רוח מסויים של המספר ה"נוקט עמדה" אישית כלפי גיבורו הסיפורי. רק הדעת הקיומית העמוקה מנצנצת באור מיוחד ושקט משלה בדיבורו הסיפורי:

„בערוב היום ירד ערפל חם, ומבעדו הסתמנו גולות בתי-היראה מטושטשות וחסרות-צלבים. פנסייהגז נהפכו לכדורי-אור ערפליים גדולים והאירו את עלי הערבות הסמוכות להם. מעל לצמרת-הגן עמם חרמשיהירח כגחל מבעד לקרום-האפר. נדדה השנינה. בעד שמשות-החלונות העליונות ניראו תכופים כוכבים נופלים; נפול נפלו לאט, בגררם אחריהם חוטי-שני. ואך לפנות-בוקר תקפה שנת-משובה, שינה עליזה. במשעולים הצרים והמעוקלים, שמאחורי גן-ההר, כבר שקטה ההוללות הפרועה, הוללות-ההפקר, וגריהם חייכו על משכבותיהם מתוך חלומות מגוחכים. העיר אותם בבוקר השכסם קול טורד, שרווחה הורגשה בו, כאילו הלם קול זה בבת-אחת את הדבר המבעית.

— על ההר נמצא תלוי!״.

הגורליות, בכך, אינה דראמאטית-תיאטראלית, אינה חגיגית: היא טבועה ביום-יומיות החילונית של האדם. כל הדברים אינם אלא אפיוודות בודדות בלבד, — וכל אחת מהן מהווית מסכת של תלישות ושכול בקיומו של אדם זה או אחר. לפעמים די לו לסיפור בנטייה אחת — וזו תכופות נוגעת במוטיב האהבה במסכת התלישות — המעמידה את גיבורה על הוודאות הגמורה שהעיקר איננו. אכן, לאפיוודיות כעין זו נמשך תמיד הסיפור השופמני: כל שהוא מצטמצם והולך, כן תגבר בו אותה ודאות, וכן תעמיק בה הדעת האמנותית, כהעמיק האור השקט בגביש היקר. כזה הוא, לדוגמא, הסיפור „לא“, שארכו הוא פחות מעמוד חצי וכולו אינו אלא אפיוודה ביחסים האירוטיים השליליים בין המנגן ומאניה. גופה של מאניה נידלדל, ובאמת אוהב המנגן-בחצרות-הבתים את מיליה „ותו לא“, ולהכנעתה האירוטית של מאניה השוכבת לצדו „בקעה התשובה — לא! — את החושך“.

ו„לאחר שעה קלה ניגנה תיבת-זימרה בחצרות הבתים היפים שמסביב לגן, ונערות יצאו אל האכסדרות והביטו בעינים סתויות למחצה אל המנגן הצעיר, אחוז-השינה. הניגונים הבלתי-שכיחים הטילו מתיקות חריפה בחללו של חוץ, שהיה כל אותו היום כה מחר, כמו נטוי באלכסון... והגן היה כבר שומם, רטוב וקר. על העיקר שאיננו רישרשה השלכת. האילנות הערומים למחצה הושיטו את סרעפותיהם הרזות והעקומות כלפי הרקיע המעונן, שנהפך כולו ל„לא“ אחרת, קודרת, נצחית, תהומית.

— לאו״

הבאנו כאן את סיומו של הסיפור "לא", כדי להדגיש תופעה פסיכולוגית-אמנותית אחת בכל המסכת הסיפורית של שופמן: יכול שהאדם היחיד גשאר בד' אמות מצומצמות של תלישותו ובדידותו, ושכולו סוגר עליו; אולם הדיבור הסיפורי לעולם אינו מסתתם באותן ד' אמות; הוא משרה מן הדעת הוודאית שלו על עולמו הנופי של היחיד. ואכן, התיאור הנופי, שבו מסיים שופמן בדרך כלל את סיפורו, אינו משמש רק סיכום לאפיזודה הקיומית: הוא גם משווה על התלישות הפארטיקולארית של אדם זה או אחר מין השראה קוסמית, שבה מתכנסים כל הדברים לשם איזה איחוד כביר שתמיד הוא נמצא "על חודה של סכין" בין האבל האישי-האינדיווידואלי, המוצק והסופי, ובין נימה-של-נחמה המרטיטה בקיבוציות הזאת של אדם-ועולמו. בבחינה זו מקרב שופמן את התיאור הנופי שלו למפתח הסמליות האמנותית; אלא שלעולם אינו מתיר לו להפוך סמל בלעדי, לפי שלעולם אין דרכו של המספר המופלא הזה להפקיע את דיבוקו מתחום הריאליה הקונקרטית של האפיזודה. הריאליזם של הסיפור עומד תמיד בעינו; רק ב"לפני-ולפנים" שלו הוא טובל בדעת הבהירה-העמוקה של יוצרו.

* * *

מן האמור למעלה אנו נמצאים למדים, כמה שונה היה שופמן מן האכספרסיוניזם הברנרי בגישום המבע האמנותי לצערו של האדם. אף מערכת המוטיבים הנשלבים במבע הזה בסיפורי שופמן עולה ברבגוניותה לאין-ערוך על זו של ברנר. מוטיב מרכזי אחד במערכת הזאת הוא, כאמור, האירוס והתלישות הנפשית הכרוכה בו ללא תמורה ופדות, כהיות המוטיב הזה בסיפורי גנסין. אכן, תוך השוואה בין שניהם בבחינת התלישות שבאירוס תתבהר בכל עונה תפיסתו האסתטית-הסיפורית של שופמן.

בכל הסיפורים המוקדשים לתלישות הכרוכה בצעדי של האדם בדחפיו האירוטיים נמצא שופמן בקוטב הניגוד לתפיסתו האסתטית של גנסין. דיבורו אינו סובל את הערפלות היפה, שאצל גנסין היא דומה לפעמים — כב"הצידה" בעיקר — כעין פיצוי קוסמי למכאובי הפרטים-האינדיווידואליים של חגור בהליכותיו האירוטיות. תמיד הוא חדר מבעד ל"ערפלות הכחולה", הממלאה את ניבו של גנסין במוסיקאליות אימפרסיוניסטית מיוחדת, ונוקב בברירות מגובשה אל הגרעין הטראגי-התמציתי בגורלו האירוטי של הגבור הסיפורי. הדברים שוב אינם נראים מתגלגלים בחליפות מימדים, המיטשטשים ב"יופי" הקוסמי שבה אוכד קולו הפרטי והבהיר של האדם היחיד ובה דומה דמותו האישית של האדם מרפרפת אמורפית עד שהיא מאבדת את עצמה לדעת. שופמן מפיג את כל הערפלים ומסלק כל סימן של אסתאזיה נארקיסית בתארו את פגישתם של שני החברים, שבחומם הוא מפתח את מוטיב האהבה בסיפורו "אהבה":

"העבר הרחוק, עבר-העלומים רב ההזייה, המשותף לשני הרעים, העניק מאחור ותבע איזו מלה חזקה, שתהא כובשת והולמת אותו, אבל המליס שנזרקו עכשו מפיהם, כל כמה שהיו רוטטות-נפשיות, לא הלמו את העיקר. כך, לפעמים,

בשדה, מתעורר איזה צורך לשיר איזה ניגון נפלא, שיהא הולט את היופי המגוון מסביב, את גלי הקמה, רחש-האילנות וצרצור-הצרצרים, אבל הרוח החפשי טורף את הקול האנושי בראשית-יציאתו, והניגון מתמלט — חסר-אונים, כבד, מדולדל¹⁰. הוא הדין בכל הוואריאציות הניביות שבהן שופמן מבצע את היסוד הלילי-הפסיכי שבמוטיב האהבה. לעולם אין המספר נרתע מן הבעיות הפאטאליות שבאותו יסוד: החיים ושלוחות המוות שבהם, הקירבה האירוטית והאכזבה האנושה המתחוללת בתוך-תוכה של זו, ההזייה, והמציאות המחללת אותה חילול אכזרי שאין עליו עוררין. אלא שלעולם אין הבעיות הללו משמשות כעין „עירוב הרשיות“ שבהן נסוגה דמותו של הסיבל אל מעבר לפרגודי המציאות. הטראגיות הנישאת על גבן של אותן הבעיות מבוצעת על יד שופמן בחריפות שירטוטים ובעוצם הגיבוש של הדעת הא-פריורית:

„חמשת הירחים עשו את שלהם והספיקו לשעבד את יוליה לבגולה שיעבוד עמוק, עקשני. תבנית-גופה עכשו העידה בזדאזות נוראה על אותו האושר המסותר הלילי, שהיא מרווה את אובסקורוב, וששמיד אפילו בדמיונו, נכנע מפני היופי התהומי, לא הרהיב לטפל בו הרבה“¹¹.

וכנגד זה, עם מותה של יוליה, יודע שופמן לספר על שמיד —

„ובחללו של עולם היתה הרוחה!

ברחשי-תודה עמוקים הביט שמיד אל לוע-האדמה הצהוב, שבלע לתיאבון את ארון-הקרשים החדש עם היופי שבקרבו, זה היופי, שלא נשאר כמוהו בין החיים. שלוה מוצקה התפשטה בכל האברים, שלוה שמדגדגת את נימי-הצחוק, ושמיד חיזק, כשם שמחיך העייף בשעה שהוא מתפנק בתוך מטה רעננה חבלי-שינה מתחילים ללפוף“¹².

ב

מסיפור לסיפור יחוש הקורא בחתירתו התמידית של שופמן להפקיע את דברו מכל חומר צדדי שאינו בגדר ההכרח להבהרת חזונו האמנותי. אולם כל שהולך וגובר תהליך העברתו של הסיפור, המכיל בתוכו כמה אנשים וכמה וואריאציות של תלישות וכמה תיאורים של הנוף העונה למעמקיהם של האנשים האלה, אל המיניאטורה שתחומיה אינם מכילים אלא נפש אחת וכל עיקרה אינה אלא מעולפת באפיזודה אחת, כן הולך ופורש הסיפור ממוטיב התלישות, שממנו ניזון כוחו של שופמן המספר בראשיתו. כביכול, ריכחה העצום של הראייה האמנותית בנקודת-מוקד אחת של הנפש האנושית פותח פתח נסתר לדיבור הסיפורי-האמנותי, ובו חודר המספר אל מעבר לתלישות, שהיא לו כעין תזזית אפריורית, קדם-סיפורית, אל חוץ האחידות המופלאה המזדהרת לו בגביש המיניאטורה. אז יופקע כמעט הסיפור מבחינת הפרוזה ויועמד כמעט על מפתנה של השירה. התזזית הקשה, שיפה לה המקצב האפי-האובייקטיבי, הופך חזון, שהמקצב הלירי של האמן המספר מפכה במעמקיו

בחיות סובייקטיבית. אכן, במיניאטורות סיפוריות רבות מאד פונה המספר לעצמו, לאפיזודות הנוגעות בכנפן בביוגרפיה האישית שלו, וכולן אינן אלא גילגולים, המפתיעים בגילויים החד-פעמיים שבהם, לחזון האחידות המופלאה שבין האדם ובין הבריאה. טראנספורמאציה זו תובלט מאד לקורא המהלך בנתיבותיו הסיפוריים של שופמן, ובדרכו הוא מוצא את עצמו תוהה על סיפור כגון „בתי הקטנה“:

„עוד לא מלאו לה שמונה ירחים, וליסוריה אין קץ, פגע הולך ופגע בא. הלילות, הלילות! למה צריך היה להעלותה מן התווה? למה? ואל עתידה אני ירא להביט. האם לא היא זו היושבת שם יתומה, על ספסל בכרך, במגבעת-קש של אשתקד?

גדול עווני מנשוא!

ורק הבוקר, עם נץ החמה, נפגשו מבטינו, והארת-פתאם עברתני: עינים, עינים!

— ביגון-עוורונו נתפתל-התלבט הטבע עד שנפקח — כלום אין זה נצחון, שכדאי לשאת ולטבול בשבילו את הכל, את הכל?

אז גחנתי ונשקתי לה על לחייה, שריח אלהי נודף ממנה, והיא חייכה וסטרה לי על פני בכף-ידה הזעירה-הגדולה, כאומרת: סלחת“¹¹).

במיניאטורה הזאת מביא שופמן, כביכול, את כל חזותו הקשה על האדם, שמראשית ברייתו הוא גולד לתלישות, הן בעולמו החיצוני-החברתי והן בעולמו הפנימי-הפסיכי, לידי גאולה ותמורה. כעין נוחם מבצבץ באפיזודה הזאת על ראייתו שתמיד היתה נתפסת אל השכול ולא חדרה דיה אל עיניו הפקוחות של כל האדם. ייתכן שפנייתו הביוגרפית-הסובייקטיבית של המספר עושה כך: פנייה המנוגדת בהחלט ליחסם הביוגרפי של פיארברג, ברנר וגנסינ, שהיה עושה את יצירתם הסיפורית כעין פולחן לתלישות שאין לה כפרה עולמית. אולם מיניאטורה אחרת, שכל זיקה אישית גלוייה אין לו למספר אליה, דומה מביאה לידי תיקון את כל אשר נפגם אצלו בעבר, מדי נגעו במוטיב האהבה ובתלישות ההכרחית הכרוכה בה. מיניאטורה זו, „כרטיס הנסיעה“, שבלשונה משיג שופמן פשטות תכליתית, היא כל כך עדינה בחזונה הקיומי, עד שהיא מתנבאת על כל „זוגות הגאהבים“ בעולם ועל כל האדם הצופה בהם:

„קשה היתה הפרידה לזוג הנאהבים. הוא כבר עמד על הכבש של הטראס, והיא עמדה למטה, על הארץ. עוד נשיקה ועוד נשיקה — עד שזז הטראס.

ארוכות רמז-ניפנף לה בידו, כעגבו אל יתר הנוסעים, והנה נגעה בו מאחוריו יד הקונדוקטור:
כרטיס!

הבחור כמו הקיץ פתאם, הפך פניו והתחיל מפשפש רתת
בארנק-כספו. והכל נהנו בחשאי"⁴²).

אולי רק באפיוזדות האלה, המופרשות ומועלות מן המציאות היום-יומית
הנעכרה, יכולה היתה ראייתו של המספר להפוך דרגה של התבוננות אמיתית
ביסודם האכזיטנציאלי של הדברים. והנה החדירה הזאת, המגלה את החזון
המקופל בעצמותם הקיומית של הדברים, משווה מן הגילוי היצירי אף על הנוף,
שתמיד, אמרנו למעלה, הוא נתלה כעין אספקלריה שבה משתקפת הווייתו הפנימית
האמיתית של האדם בסיפור. התיאורים הנופיים של שופמן כל כך ספוגים
דיכאון, עד שלפעמים הם מתמלאים, כביכול, "מאליהם" קדרות נפשית ששוב
אינה מצפה לפדות ולתמורה שיבואו מעבר לאפקים אשר שם האור והזוהר. וגם
לאלה מוזמן התיקון עם התחרף ראייתו של המספר בסיפור-האפיוזדה: כביכול,
נשימה חדשה ניתנת לתיאור הנופי עם בוא ראייתו של המספר על תיקונה:

"סתיו, סתיו. קצורים השדות, ובערבים, עט חשיכה, נראים
מרחוק כתמים סגלגלים בין ענפי האילנות החשופים: ספק שרידי
עלים גדולים; ספק עורבים... אבל הנה הולך אכר אחרי
מחרשתו — החרישה שלפני הקציר — והרוח מתעודדת קצת.
מתחילים מבראשית!"⁴³).

על חריפות-ראייה זו, ההולכת ומצמצמת את תחומי של הסיפור, באשר
היא רוצה לעשותו כעין נקודה אחת שבה השתקפו כל הדברים במעמקים
ההווייתיים שלהם, מעיד המספר גופו במיניאטורה היותר קצרה שבסיפוריו —
"אלהים". הרוצה לעמוד על הנסיבות שמפניהן נטש שופמן את הסיפור הזקוק
להתפתחות כלשהי, ואף אם גם היא טיבה אפיוזדי, ויצא אל המיניאטורה
המועמדת, מחמת צימצום, בסכנה של הסטאטיות, יעיין בסיפור "אלהים"⁴⁴).

סיפור זה, ככל המיניאטורות הבאות, פחות או יותר, במידתו הכמותית, עוצר
בקרבו נשימה דינאמית עמוקה, המתפרקת במשפט האחרון, הקצר בדרך-כלל
מכל אלה שלפניו, וזורק מאורו לא רק על החומר הסיפורי שלו-גופו בלבד, אלא
אף על החזון הקיומי-האנושי, שלעולם אינו חדל אם רק לא תועם ראייתו של
האדם:

"צעדנו שנינו בצהרי מאי דרך אפרים ושדות וחורשות.

— אבא, אני רואה את האלהים בשמים!

— היכן?

— שם, שם, הלבן...

— היכן?!

— אבל שם... אינך רואה?!

— איני רואה, עוללי.

— אתה אינך רואה מאומה?!

נשימתו של הסיפור הזה היא, בעצם, נשימת "לובן הכיסופים" המזדרמת
בנחשולים החרוזיים בשירת אורי צבי גרינברג⁴⁵, שלעולם אינה שבעה את
מרחביה ומעמקיה. אולם שופמן בא על סיפוקו המלא דווקא בקיצור האפשרי

של המלל הסיפורי: הוא נראה משיג על ידו את הפשטות הבלתי-אמצעית שבה מביעה הלשון את מעמקיה עד תמציתם. בסיפורים הקצרים האלה, שאין בהם אף מאבק המודרניות הספרותית, משיג המספר דרגת-תפיסה של ריאליות מיידית, העולה לאין-ערוך על הלהטים המודרניסטיים של הסיפורת העברית הצעירה בדורנו.

ג

בעמודים הקודמים עמדנו כמה פעמים על ראייתו של המספר בקיומו של האדם. יחיד היה באותה חבורת הצעירים — ברנר, גנסי, צייטלין ואחרים — שיסוד הראייה היה השליט בדיבורו הסיפורי: הן בהלך-הרוח של האדם והנוף, הן בסיכום שבו מבהיר המספר את המעמקים שבסיפורו. יסוד-השמיעה גופו — הקשב הרב שהמספר קשוב לדופק הקיומי של הנפשות בסיפורו — מתקפל, כביכול, ביסוד-הראייה, ובכרך השלישי הוא עולה ברגישותו על כל אשר יצא לפניו מעטו של שופמן. הנטייה לצמצם את סיפור-המעשה באפיוזודה אחת עדיין עומדת בעינה; אלא שאפיוזודה זו שוב אינה באה במישור קיומי אחד של הנפש שרגע אחד היא מזדהרת ממעמקיה, אלא בכמה וכמה מישורים הנשמעים זה לזה ונענים זה לזה, והמספר גופו, אם במישורין ואם בעקיפין, "חלק ונחלה" לו בין "הנפשות הפועלות" הנוצרות על ידו.

השינוי הזה חל בכרך השלישי, בגלל החומר הסיפורי החדש שלו ניטפל שופמן ברוב הספר: האדם בארץ ישראל, האדם העובד על אדמה של חלוצים, האדם הבא לידי פורקן שבמסתריו האינדיווידואליים והקיבוציים ציפה לו כל ימיו. אולי בתורת ניגוד לחומר החדש הזה שם שופמן בראשיתו של הכרך הזה שנים-שלושה סיפורים שעניינם החיים היהודיים בטירול בימי מלחמת-העולם הראשונה והמהפכה הרוסית. הסיפורים "אדם בארץ", "עינים ונהרות" ו"אור חדש" ספוגים הפחד הגורלי וטיבם קרוב לטיבה של הכרוניקה על הימים הטורפים שעברו על שופמן בטירול. מכאן כמותם העולה בהרבה על שאר הסיפורים בספר. אולם אף בהללו קיים אור חדש כל-אימת שדמות יהודית מתבלטת באווירה הקודרת של שעות-הבינים. ומשם ואילך שוב הולכים הסיפורים ומצטמצמים — סימן הוא שהאור מפציע בגבורתו והוא חותר להיגלות מנבכיו של האדם העובד באותה טירול רבת-היסורים. לא-כל-שכן בסיפורים הישראליים, שבהם באים כל המוטיבים במסכת התלישות של שופמן לידי תיקון שלם.

כל המוטיבים האלה במיניאטורות הסיפוריות-הישראליות, מימד אחד נוסף להם: הוא מישור הציפייה ההיסטורית-היהודית אל הגאולה — בין שציפייה זו ניתנת על רקע לאומי-חברתי, בין שהיא מבקיעה בתחומי האינדיווידואליים של היחיד, שגאולתו הוא מובהרת מאור הגאולה הקיבוצית. הכל משתלב כאן במשמעות חיונית: השכול והבדידות נטולי החזון, האירוטיות שלעולם אינה באה על סיפוקה, הציפייה שסופה אכזבה ודיכאון. ועם כל זה נשאר המצע הסיפורי בצימצומו: הוא מזדהר בפנימו מן הזוהר שהוא מגלה בנפשו של כל האדם. אכן, לעולם אין הסיפור הזה סוטה מתפיסתו האמנותית-הריאליסטית

אל איזה „בסתר“ סימבולי אף בבחינת הזוהר שלו: האפיזודה, והפרטים שבאפיזודה, עדיין מהווים את „סיפור-המעשה“, ולעולם אינם מעלפים את הסיפור בעילופי הסוד. שופמן מספר בברירות מאין כמוה על אחד צעיר — „מעולמות אחרים נמלט ובא, ממראות-נוף אחרים. ובדרך רגלו על האדמה הזאת, נזכר, כי היו אנשים, ובראשם אותו המשורר הגדול אשר חוננו ונשקו אבניה“ — האם מסוגל לעשות כדבר הזה אף הוא?“.

במשפט הזה מעמיד שופמן את כל סיפורו במישור התחיה-הציפית: דמותו של היהודי הצעיר מתגלית כאן בבדידות שבמעמיקה מנצנץ איזה אור טמיר שבו משתקפים התקווה והצער, האהבה והתוהו. מכאן המוסיקאליות הפנימית של הפרווה הסיפורית ב„הנשיקה“, כבר משני הפסוקים של המובאה נראה, שאין בדעתו של המספר „לספר על“ אותו הצעיר, לתאר את דמותו בעקיפין המילוליים: „מאליה“ צריכה אותה דמות להיגלות, מן המישורים המקופלים לפני-ולפנים בנפשו הוא. מכאן ששופמן מסדר את סיפורו „מראה מול-מראה“ — ואת העלם הפליט הצעיר, אפוף הציפייה והצער, הוא שם בין שתיקה, כדי שיתלבט בשתיקה ויחפש לו נקודה קיומית בנפשו הוא, שממנה תובהר דמותו, גם יתבלט הצפון לה מגורלה. הצעיר נוסע באוטובוס אל הקיבוץ. „הימים ימי המאורעות“ בעצם כבדם“ ואשנב האוטובוס היה מסורג. השדות משני עברי הנוסעים היו „שחומים וצחחים“ והיתה „רוח רעה שחרה בין הנוסעים הצפופים“ — ארשת-הפנים שלהם נראתה לו לצעיר משונה מאד: „כולם ישובים שבת אחים ואויבים גם יחד — כל אחד ירא לנפשו ומקווה בסתר לבו להיות מוגן בגוף שכנו“. מובן: המראה הזאת שבו רואה הצעיר את עתידו אין בידה לענות על אותה שאלה שלו, אם יוכל גם הוא לאהוב את האדמה הזאת, „לחץ ולנשק את אבניה“. אולם רגע אחד, וכנגד המראה הזאת נתלית מראה אחרת: הקיבוץ, חבורת הנוער, העבודה, הרגשת מולדת חריפה, אולם הצעיר הוא ביישן, סולד מחובת הכרעה מציאותית, ושני המישורים היו וודאי מביאים זה את זה לידי נייטראליזאציה, אלמלא היה שופמן מפקיע „מניה-רוביה“ את הסיפור מבחינתו הסוציאלית ומשלבו בבחינה הפסיכית-האינדיווידואלית של אותו צעיר. בחבורת-הנוער שבאה אל הקיבוץ היתה גם יעל. זה שחדוות-החיים היתה מתרוננת מכל ישותה, ואילו בזמרתה היו מתמוגים היגון והחרדה והציפייה למשהו שהיו משווים על העלם הצעיר ממשב המולדת. באהבה ההדדית שלהם נתקיימה, כביכול, המשמעות הקיומית בעלת השרשים הטמירים שאי-שם, ידע-ולא-ידע, קיימים הם. ואילו הביישנות הטבועה בו מילדותו היתה מעכבת בעדו לגשת אליה גישה פשוטה ומיידית ולנשקה. במפורש אין שופמן מרמז כלשהו שהעיכוב הזה אינו אלא מעיד על תלישות אנושה: שלעולם לא יכה שרשים בארץ, ולעולם לא יגש אל יעל לנשקה; אולם מלה ומלה בשורות הספורות של שופמן ננעצות מאליהן באותה תלישות שאין לה תקנה.

וכאן עושה שופמן שילוב סיפורי, שרק ידם המנוסה של הגדולים בסיפורת

ההומאניסטית של המאה התשע-עשרה עשתה כך. הוא תופס את בואו של העלם הצעיר לארץ כחוויה פסיכית עמוקה, המחפשת מבע חולם לעצמה — מבע שעל-ידו היה מיתקן כל הרפיון האישי שלו. אין המבע הזה יכול להתקיים במידות הלאומיות-החברתיות בלבד, כדרך שנתקיימו בהן חתירותיהם האישיות של אנשי העליות הראשונות לארץ. העלם מחפש מולדת לעצמו לא רק בעולם החיצוני שלו, אלא גם, ובעיקר, בחוויות פסיכיות ההולמות את נפשו הדווייה: עניין המולדת הכללית צריך להיעשות עניין המעמקים הנפשיים שלו המתעכבים מבוא לידי פורקן. והנה המישור הראשון, השלילי, שבו ראה את הנוסעים באבטובוס — כיצד כל אחד מהנוסעים נדחף להגן על גופו בגוף זולתו — בא לידי תמורה כל-כך מבהילה באימותיה, וכל כך אדירה בתפארת הפנימית שלה, עד שהיא מחרידה את העלם בכל הווייתו, מטילה בו מן ההלם לפני-ולפנים בנפשו — וגואלת אותו מרפיונו הטבוע בו: באותה דרך שנסע אל הקיבוץ נסעה גם יעל לשם ביקור חוזר, או לשם השתקעות גמורה, בקיבוץ. בדרך הזאת פגע בה כדור מרובהו של ערבי ונפלה חלל. האדמה הזאת נתקדשה מדמה של יעל ומאהבתה. לפתע פתאום חש בשרשים העמוקים הקיימים בשבילו בארץ הזאת. עכשיו נפל לעיני כל, כנפול אותו משורר גדול מימי-הבינים, וכנפול רבים לפניו על האדמה הזאת, ונשקה.

וכל זה בשורות ספורות, במיידיות עמוקה, ובטונאליות אפית שלעולם אינה מופרה במוסיקאליות רבת הרחשים אשר בה.

- 1) על הביוגרפיה של שופמן ראה "ליובל שופמן", "מאזנים" שבועון אגודת הסופרים העברית, תל-אביב תרצ"א, גליון כ"כג, ופישל לחובר: "ראשונים ואחרונים" ספר שני, "דביר", תל-אביב תרצ"ה ע"ע 133-135.
- 2) ראה בספרי "עלי אדמות" את הרשימה "על הספרות הריאליסטית" בפרק "בפתחי הפצע הקדוש", מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ה.
- 3) כל כתבי ג. שופמן, כרך ראשון, הוצאת "דביר" ו"עם עובד", תל-אביב 1960.
- 4) שם, "המחיצה" ע"ע 38-44.
- 5) שם, ע' 39 וע' 40.
- 6) שם, "ליד הדרך" ע' 111.
- 7) שם, "התלוי" ע' 148.
- 8) שם, "אהבה" ע' 221.
- 9) שם, ע' 229.
- 10) שם, ע' 230 ואילך.
- 11) כל כתבי ג. שופמן, כרך שני, "בתי הקטנה", ע' 184.
- 12) שם, "כרטיס הנסיעה", ע' 195.
- 13) שם, "סוף" ע' 198.
- 14) שם, "אלהים" ע' 207.
- 15) כל כתבי, כרך ג', ע' 59.
- 16) שם, "הנשיקה" ע' 111 עד סוף הספור.

ה ג ו ל ס

(ט י פ ו ר)

מאת חיים זלדיץ

משעקרנו לניו-הייבן החל אבי לקחתנו אל בית-הכנסת אשר בדוויט-סטריט. אבינו אמר לנו כי בזמנו היה בית-כנסת זה כנסייה, אבל היהודים קנוה ועשאוה ל"שול". אבי אמר ש"זוהי מיצווה" לעשות בית-כנסת מכנסייה. אני ואחי לא אמרנו דבר. בית-הכנסת אשר בדוויט-סטריט הפחידנו.

הוא ניצב בהצטלבותם של שני רחובות שקטים ורחבים שבתיהם המתקנים, גבוהי-הגגות היו קבועים יפה מאחורי חלקות-הדשא שבחזיתם. בחורף היו מידשאות אלו הופכות אפורות ומראן היה ככתמי-שחין. לאמיתו של דבר בחורף נראה הכל אפור בדוויט-סטריט. הכל הופך אפור, קבענו אני ואחי, בשל נוכחותה העגומה והדוחה של הכנסייה-שהפכה-בית-כנסת, אשר בקרן הרחוב.

הבית ניצב מופרש לעצמו, מוקף-בדד מן הבתים שמסביב במישטח-ידשא. שני מיגדלים גדולים התגבהו מעליו, וכל כולו היה מכוסה בוילון-אפור של קיסוס רב-עורקים, שמבעד לשלוחותיו הבלות, המטפסות, הציצה האבן השחורה, החריירת, של הבית. דלתותיו הראשיות, המוצבות מעל לטור תלול של מדרגות-אבן שחוקות כדבעי, התחדדו לעוקצים גוטיים מטילי-מורא, שאותם ייחסנו לעצמתם ואכזריותם של הגויים. גדרותיו היו עשויות ברזל כהה וכל סורג שבהן הזדקר זקופות וחדות כרומח.

משנכנסנו פנימה נהגנו לעבור תחילה דרך מבוא-פרוודור קודר וממנו לאולם התפילה, שבעיני אחי ואנוכי היה עצום לאין שיעור: שש נברשות גדולות דלקו ביפעת נוגה-סמיד, וימש-זוהר ממש; כה צהוב ושופע היה האור. סחור סחור למעקה המצוחצח של גוזזטרת עזרת-הנשים נזדהרה שורת אגסי-אור חמים, וכאשר צימצמת שמורות עיניך לעומתם התמזגו הללו למחרזת-אש מתפתלת. מתחת, היו הספסלים נוקשים ותמיד צוננים; מעל, הפך האור את גון-העץ מצופה-הלכה לשושני. היו לנו מקומות קבועים באמצע האולם, כמחצית הדרך בכיוון מעבר האגף השמאלי. שם, הרחק מן הדלתות מאחור, שדרכן נכנסנו, הוטלנו במצור בידי הבימה — דוכן-הקודש — שלפנינו, שמה בפח נלכדנו.

לאבי היו עקרונות ברורים ומפורשים באשר להנהגה בבית-הכנסת; תקיף-דעים היה בשיטת ה"מיכסה" בתפילה. לי ולאחי הוקצה ב"סידור" מיספר מוגדר ומחלט של עמודים, שחובה עלינו לקראם כפעם בפעם. אבי לא התיר שום זיפידילוגים שהם במיספר המיסטורי, המחושב, הלזה. כך שאם סיימת, למשל, שלושה עמודי תפילה יחשוך אלוקים שבטו ממך ולא ישפוך עליך זעמו; חיסרת חס ושלום מלה אחת בשלושת העמודים — ילקך מנה אחת אפיים.

האותיות העבריות המסורבלות, השחורות כחצות-ליל, שחוקירטעו נוכח עינינו; נשנקנו ופירכסנו בבלענו את המלים חסרות-המשמעות, אך העדפנו למלא

את מיכסתנו מלבוא על ענשנו. אחי התלונן בבכיי-קול; אני רטנתי בלחש מתחת לחוטמי, ואף על פי כן, לעולם סיימנו.

וכאשר היו הדברים אמורים ב"בימה" היה אבי תקיף עוד יותר: נאסר עלינו להישיר מבט על אותו אור-קט המקובע כגולם-פרפר מרחף מעל לארון הקודש, פן נוכה חלילה בסנוררים.

לעתים היתרתי לעצמי להטיל מזווית עיני מבט בלהבה האדמומית מגון תות-השדה, של אותו "אור-תמיד", שהיה לפוף כדרדר-קוצני בגביע מועם-זוהב; אך מעולם לא היה זה יותר ממבט חטוף. אחי, שהיה צעיר ממני, לא היה מוכן לחרף נפשו. הוא אמר כי טוב לו המוות מאבדן אור עיניו. ושעת הכושר לכך ניתנה לו, שהרי אבי מסמיך היה את עונש-המיתה אל הכוהנים. נפלאים ונוראים היו אנשים אלה בעינינו. זעקה עלתה תמיד בחלל כשנקראו למקומותיהם על הבימה. לבנו הלם כחזנו ונשימתנו נכלאה כל-אימת ששמענוה באה בגלישה-מזדרמת לתוך ה"הס" המואר של האולם. היא נתרעדה כנגד הגברשות המתברקות, התגלגלה בתואם לאורך המעקה המעוקל של עזרת-הנשים ממעל; ואז דעכה רפות תחתיה, כמגד-שמיים יהלומי, מרגיע ומטריד כאחד — מעל לקהל המתפללים מתחת.

תזזות-ריגשה ניצורה תמיד בקהל משעשו הכוהנים דרכם אל המעברים; ומשהחלו פוסעים לקראת ארון-הקודש היה החזן משמיע זעקה נוספת, שבקעה ועלתה מנבכיי-שימון-העבר-הנורא ומתוך הקיטון-האפל של העתיד: "כֹּהֲנֵי-סֹסֹס!" הכוהנים היכו את אחי בתמיהת-מיסתורין. הוא ידע שאין הם כמובן בשר מבשרו של המין האנושי, אך לא ידע למי לייחס אותם. אני ידעתי ועד מהרה אילפתי את אחי היקר מישרים: קדושים המה. קדושים היו, כי כה אמר אבינו. השיער, שנתמלט אל מתחת לכיפותיהם היה לבן. ידיהם מסוקסות ושרוגות-עורקים; תכופות רעדו רגליהם משפסעו במעברים בדרכם אל ארון הקודש, וארגמני שפתותיהם המשחירות גמעו בקושי אוויר. כאשר נעו-עברו בקרבתנו ראינו אני ואחי את עיניהם הצהובות מזוגות-הקדושה. לא היה ספק בלב אבי: שכנו בקרבם חזונות-עולם שלא נועדו לשכמותנו.

נראה היה שלעולם לא יעלה בידם לטפס ולעלות במדרגות הבימה. הרב נרכן ניכחו בדאגה מעל גב כסאו הגבוה, המעוטר; החזן טילטל אילך ואילך את ראשו בלוותו את התקדמותה של כל קבוצה מעפילה במדרגות. עד שלבסוף התאחדו שני הפלגים העולים של אנשי-הכהונה מלוא ארכו של הדוכן, לשורה חסרת-תואם אחת.

כל הכוהנים עטו טליתות רחבות-יריעה, שצוארוניהן היו זהובי-ריקמה, או שזורים חוטי-כסף. הם הגביהו זרועותיהם והטליתות צנחו עליהם כאוהלי-קדקדק. הכוהנים היפנו גבם אל הקהל והיטו פניהם אל ארון-הקודש. הרגע הנורא הגיע. אני ואחי הסבנו עינינו מהם. אך לא היה די בכך. קדוש הוא הפולחן שייחזה בעיני מי שאינו צאצא-כהונה, הוכרחנו להפנות גזונו כליל לאחור. ידו של אבי הקישה על כתף אחי ולאחר מכן על כתפי שלי. "והתפללו", לחש, "התפללו בעוז!" הכוהנים החלו לרנן ברכתם.

החזן השמיע מלה בסילסול-קול והכוהנים החרו-החזיקו אחריו. אך מה היה קולו המאומן לעומת אותם צלילים צורמניים, חיתיים-למחצה שהעלו הכוהנים! הם עטו על כל מלה שהושיט להם החזן בחמסנות-נוגסת, והיא טולטלה בפיהם כקרבן מפרפר בפי חיתו-טרף, אחדים מהם התנהמו בריטון מחורחר, אחרים צרחו ואחד יבב ללא מעצור: י ב ר כ כ ה... א ד ו י... ו י ש מ ר כ ה... אחי נשך את שפתו התחתונה, ואני לפפתי את גב-הספסל שלפני, לבסוף התמוטטה חופת-הקול-הדקה, שהיתה המלה האחרונה שבברכה ואחי ואני נאנחנו לרווחה. הענין הסתיים ואנו היינו בריאים ושלמים, לפי שעה למיצער.

„ובכן, ילדים“... חיך אבי.

נדרשנו לחיך בחזרה, וחייכנו.

„התפללתם בעת, ילדים?“

אם אמנם השמענו תפילה, אזי היתה זו כי כל נוסף ראות בית הכנסת
אם אמנם השמענו תפילה, היתה זו כי כל נוסף ראות בית הכנסת
אשר בדוויט-סטרט. לרוע המזל לא נתקבלה תפילתנו זו.

למעשה, חלטה דודתנו קלרה ואנו הוספנו ללכת לבית הכנסת לעתים תכופות יותר. אבי הגה את הרעיון שתפילת ילדים תעלה ארוכה למדוויה, ולכן אף הגדיל את מיכסתנו בעמוד שלם. אולם מצבה של הדודה קלרה הורע ואתן לחישות שנועדו להעלים זאת מאתנו הבהירו עובדה זו ביתר שאת.

בוקר אחד, בנובמבר, הפתיענו בביקור פתע הדוד מייאר, שכדברי אבי לא היה בבית הכנסת „מאו הבר-מצוה שלי“. מצחו הקרח הבהיק מזיעה. גבות עיניו משחתות-התואר גאו וכתפיו גערו-געו כאשר הימהם צרודות לתוך אזנו של אבי. ידענו כי אירע משהו אך לא נאמר לנו מה. אבי הניח את סידורו על המדף שלפניו. לא האמנו למראה עינינו. הרי החזן טרם הגיע לתפילת שמונה-עשרה! אבי נע בראשו לעברנו. יצאנו אל השביל המרופד. פניו היו קודרות כשנטל אותנו מזה ומזה בידיו. בפרוזדור הקר והריק אמר אלינו: „מיסטר מרקוס יקח אתכם למעלה. הרבנית מספרת סיפורים מענינים לילדים. תאהבו אותם. וכשה יגמר חכו לי בחוץ, לפני ה„שול“. אחזור לאסוף אתכם משם!“

ידענו כי מוטב לנו לא להקשות קושיות. אבי לא נמנה עם ההורים המחבבים להשיב על שאלות בניהם. אצבעו רמזה-קראה למיסטר מרקוס השמש, מן הפינה האפלה בה הסתתר, כפי שהיינו בטוחים. מיסטר מרקוס היה גוף, כפוף-קומה, שחילחל בו רעד שיתוק. תמיד לבש פקס כחול שחפתי שרווליו היו מדולדלי חוטים ונעל אנפילאות גדולות מכפי מידות רגליו. אבי אמר לו מלים אחדות ומיתר לצאת עם הדוד מייאר שהיה עומד ומקנח במטפחת את פניו האדומים ומצחו המיוזע.

מיסטר מרקוס נאחז במסעד המעקה כאשר היינו מטפסים ועולים במדרגות. הגענו למעלה — כשאנפילאותיו גורדות לפנינו את ריצפת האבן. הלכנו במסדרון הארוך, המתמשך בעקבי הרישרוש הגרדני.

מעל לראשנו חזרו הקמרונים הגוטיים עבותי-הצל והתכפואימים לאין קץ. פעם כשלו ברכי אחי, וגם אני נתליתי רתוע לאחורי, במסעד המעקה הצונן.

יאוש-פתאום הציפני. זכרתי איך הלכתי בפעם הראשונה במעלה הרחוב לבית הכנסת אשר בדוויט-סטריט. זכרתי את אבנות קירותיו הכהה, נטולת-החיים; את הקיסוס-המת, את דלתותיו העלובות, את אשנביו הסומים ואת קדרות-הברזל יצוקת-הרקיע מאחורי מגדליו המתרוממים שחזוי הקדקוד. «כאן, ילדים», קרא מיסטר מרקוס.

ידענו כי אשת הרב מספרת סיפורים לילדים. אך זו היתה הפעם הראשונה שאבי הירשה לנו להאזין להם. נכנסנו לתוך חדר גדול שהיה מואר בשתי נורות הנמשכות מן התקרה בשרוכי חשמל והתישבנו על הכסאות המתקפלים עם יתר הילדים. אשת הרב גבוהת קומה וכחושה; פניה כאילו קומצו באצבעות מבצק ובדברה פירכה כפות ידיה.

הסיפור היה על ימי-הביניים. שמענו את זעקות היהודים המעונים ואת תחנוניהם. חזיונות-הרג ריחפו לעינינו; ראינו את פגרי הזקנים המתוחים כמטאטאים; ראינו תערי-להבה פולחים שמידם מזוגגים; ראינו עוללים כבובות-בד מוטחים אל כתלים אדישים. פני התולעת הלבנים של אשת הרב צפו לנגד עינינו. קולה דעך והלך דמום-זוועות. דומה היה, בחדר המואר קלושות, כאילו אבן הכותל הנוצרית עצמה מהדהדת-לוחשת את המלים.

אך קולה גאה שוב וכסאותיו חרקו משהוסיפה לדבר. היא דיברה על רכי אחד בכפר אחד, שרצה לנקום את נקמת יסורי היהודים. אם כוחות-האור אינם מסוגלים להעניש את הגויים הרי שיש כוחות אחרים. יוקד-זעם צלל הרבי במעבה תחומים אסורים. בעצם ידי בשר ודם אשר לו יצר מחימר ענק בדמות צלם אדם, ולו רק יכול היה להפיח רוח חיים בנחיריו הצוננות...

וכך קמה מפלצת לאבד ולהשמיד את שונאי-ישראל. אחי הושיט ידו ונגע בורועי; ידעתי כי הוא אחוז-בעתה, אבל אני התרוננתי בחדווה. הגע בעצמך: ליהודים קם אלוף גבור-חיל בלתי-מנוצח! עמד לצידם ענק חימר, הוא עצמו חשוך-קול, אך מוליד הוא יבבות-אויב לרוב! הנה קם מקרבם הנוקם, נפיל-חימר-קדמון, אין דמע בעיניו, אך דמעות-רוצחים שפך לרוב! הוא ביקש דמעות-גויים תחת דמעות יהודים ודם גויים תחת דם יהודים! — דם תחת דם! ...

איכה עלזתי! שאפתי אוויר בהתרגשות כשראשי סחרחר על הכסא הנאנק. כל הויתתי שיוועה לזעוק, לנתר ולצווח. סוף סוף תקנחנה אמהות גויים את דם צאצאיהן בסינוריהן המגואלים עדיין בדם בעליהן! סוף סוף ישחירו פגרי-גויים תחת שמשות מחוקות-צלם, ינשרו נעווי-צורה כעלי סתיו ארגמני-רקב בסתווים לא נודע שמם.

הנגוש יטעם מלוא קובעת-המרור, פרי זוועות-נגישתו. סוף סוף ימעד, מחוץ דלעת-קדקוד ואט אט יכרע תחתיו, מלוא כובד בני מעיו השפוכים, הנחשפים לעין כל! איכה נכספתי לקעקע כותלי החדר, הבית, בזעקות נצחוני! כאשר נדם קולה של אשת-הרב שמעתי את אחי אומר: «אתה רועד... רואה אתה, גם אתה מפחד!»... הניעותי ראשי. «אינני רועד מפני שאני מפחד», אמרתי. אך לא בארתי. אחי הוסיף לטעון שאף אני נפחדתי. בחוץ היה גדול הקור מכדי שיוסיף להתוכח. בידיים תקועות בכיסים ניצבנו בחזית בית-

הכנסת וחיכינו לאבינו. ידענו שהוא יהיה אחרון ההורים ליציאה. המכוניות באו והפליגו כשהן משירות בעקיבן נוצות-כחלחלות של עשן-מנוע, שריחף לאיטו בחלל האויר. לבסוף נותרו עמנו רק שתי ילדות, והן עמדו על המדרכה מימין, ליד זקף-הכיבוי; מעליהן החדשים, הבהירים, היו הגוונים החיים היחידים מלוא העין מסביב. מכונית ביואיק שחורה נטלה אותן מן המקום. האשה מאחורי ההגה היתה בהיריונית; וכאשר התניעה והסבה את המכונית לתוך הרחוב עלה קולה בצחקה. עקבנו אחריה, נוטה בעיקול הרחוב ונעלמת. לא נותרו עוד ילדים.

חוטם אחי זב והוא מחהו תכופות בשרוולו. אפורים נשמו רחוב ומדרכת. באפור לפנים אפור נתכפה הרקיע, הלום אטימות חורף ניו אינגלנדי נפרש כתכריך על הבתים הסגורים-מסוגרים בפני הקרה. מעל לבית הכנסת היה מגואל-שבעתיים, כסדין מעופר למראשות גוף גוסס כשצמד המגדלים שפודי-הקדקוד ננעצים לתוכו בזרועות מורמות.

נטיפי קרח ריחפת-לויים במרזכי הגגות. על מישטחי הדשא ציפחתיי-הגוון-האפור, שזעיר פה זעיר שם נותרו עליהם טלאי-שלג, דילגו סנוניות דחויות-נוצה; שתיים-שלוש מהן נחתו על הגדר שפודת-הסריגים. מתחת לאשנב העגול, כמראה לוע, נפתחה אחת הדלתות. מיסטר מרקוס, חזיתו שברירית כסנונית, יצא החוצה. הוא אף לא העיף עין לעברנו, רק ירד לאיטו במדרגות וצלע; הלוך וצלוע לדרכו. אני ואחי נותרנו לבדנו עם הכנסייה-שהפכה-בית-כנסת אשר בדוויט-סטריט. אחי נשען על רגל אחת ואחר על השנייה חליפות. אני התבוננתי במעלה הרחוב מצפה לשברולט הרו-דלתי, הכחול-כהה, של אבי. אבינו אהב את מכוניתו. פיקפקנו לעתים באהבתו אלינו, אך ידוע ידענו כי אהבתו למכוניתו לא תפוג עולמית. הוא שמר על מראה צורתה המבריקה ושקד על תקנת מנועה. הוא נהג בה בזהירות מרובה ואת מגרעותיה סבל באורך רוח יותר ממגרעותינו אנו. פעמים אחדות התבוננתי במבוא הרחוב ולא ראיתיה. פעם ופעמיים בטוח הייתי כי נראתה לי, אך טעיתי.

ידעתי כי מאוחרת השעה מאוד. אירע משהו נורא. הרהרתי: «הדודה קלרה מתה». אך בו ברגע אמר לי אחי: «הבט». סבור הייתי שלאבי נתכוון, אבל אז ראיתי שני נערים שעקפו את קרן הרחוב ופניהם מועדות אלינו. אכן ידוע ידעתי שאחי מתירא מפניהם.

הם היו גדולים מאתנו וחזותם העידה על הגויות שלהם: בהירונים, מנומשי פנים וחדי-ארכת; כובעיהם שמוטים על עורפם. הם עצרו בהילוכם במרחק כמה רגלים מאתנו וניצבו שם, ידיהם בכיסיהם, מגחכים בבוז.

«אתם ברנשים גרים פה בסביבה?» שאל הגבוה שבין השניים. פיו הפעור חשף שן-קידמית שבורה. נינעתי ראשי לצדדין. «אז מה אתם עושים פה?» אחי קירב גופו לגופי. «אנחנו הולכים לסינאגוג», אמרתי. הנער הנמוך פרץ בצחוק, אך השני הדפו במרפקו. «'פסיק להשתמט ותגיד למה ש'תה מתכוון!» אמר הוא. «שנדע מה ש'תה מדבר!»

הצבעתי על הבית שהיה פעם כנסייה. הגבוה פסע פסיעה אחת ניכחו אבל היה זה השני שאמר: «אתם גנבתם לנו את 'כנסייה!»

אחי נע בראשו: „אנחנו אף פעם לא גנבנו שום דבר.“
 „סתום ת'פה שלך!“ אמר הנער הגבוה. „אף ח'ד לא שואל ת'ך!“
 בן לווייתו סילק קווצת-שיער מלפני עיניו. „אתם דוקרים סיכות באלוהים“,
 אמר בקול גמוך.

„אתה משוגע“, אמרתי.

„מה היה זה מה שי'אמרת?“ רטן הגבוה.

„הוא אמר שאתה משוגע“ אמר אחי, „לגמרי משו...“

לעולם לא סימתי. הגבוה קפץ עלי וחברו פרץ אל אחי. אחי צרח ואני
 שולחתי-פרא. הינחתי לזרועותי להלום כמחבט-דייש בלי תן דעתי היכן או מה
 חבטו. יריבי נדהם מפיראותי ומעצמת התקפת הנגד שערכתי; הוא נסוג ואני
 התנהמתי בזעקה צרודה. אך מזווית עיני ראיתי את אחי צונח תחתיו והנער השני
 קופץ עליו. הסבתי ראשי והגבוה השתמש בשעת-הכושר שניתנה לו לונק ניכחו
 ולהטיל בי מהלומת-אגרוף זריזה. היא נחתה בסנטרי ומעדתי, מוטה-קדקוד, לאחורי.
 משהו מזרז אירע. המום-כאב ונטול נשימה, לכדה עיני את בית-הכנסת
 אשר בדוויט-סטריט. ראיתי המטושטשת הציגה לפני, בחלקיק השנייה, לא בית
 אלא ענק-אדם. צמד הצריחים שחזוי-הקדקוד היו זרועות עצמות, מורמות,
 החלון הראשי מלוא לועז קפוא-יבבת-רפאים נוקמנית. מה שהמתיש לי קודם לכן
 הבית במעורפל, התאמת בו ברגע לעיני. כנגד הרקיע, שעינו כעין האפר,
 ריחפה דמותו של גולם החימר, קדור זעם הדורות.

„גולם!“ התנשמתי בכבודת, „הלום!“

אך יריבי הוא שהלם בי ואני נפול נפלתי.

המידרכה היתה קשה, אך טהורת-ציגה עד לכאב. ראיתי שלולית קפואת-
 שלג. לאחר מכן טעמתי את טעם המתק החם של הדם אשר בפי ושמעתי געיית
 צופרה של מכונית וחריקת בלמים. קולו של אבי צעק משהו.
 „ג'ויס קרייטט!“ צווח הנער הגבוה „סתלק מכאן לזיזל!“

עברו רק שתיים שלוש זקות עד שהגיע אלי אבי. אך באותן שניות,
 כשמוטל הייתי ולחיי על המרצפת, ידעתי לבטח כי דודתי קלרה מתה זה מכבר.
 ידעתי כי תפילות ותפילות אחי לא עזרו לה. ידעתי כי כך היה וכך הווה עם כל
 הנפטרים ועם כל התפילות שבעולם. פרש חטמי רר, קר, על שפתי העליונה.
 ידעתי כי מות לא אמות אם אביט בכוהנים המתפללים; ידעתי כי לא אאבד
 מאור עיני אם אסתכל באור-התמיד. בפי טעמתי את טעמו של דמי. בטוח הייתי
 עתה כי בית הכנסת אשר בדוויט-סטריט אינו אלא סתם בנין כעור-מראה.

ואו עצמתי את עיני ופתע ידעתי כי זועם אני, זועם יותר מכפי שזעמתי
 אי פעם בחיי. חשתי בזעם המתגעש עלי כלבה; חשתי בו מתפעם בקרבי,
 כדופק יוקד; חשתי בו הולם בי כבד-מקבת. ואז פקחתי עיני וידעתי כי אמונתי
 בגלמי-אדם ובגלמי-דברים חלפה לעולם לבלי שוב.

אך אשר לגולם-הזעם שאותו קוממו הגויים מתוך החימר-האפל, הבראשיתי,
 ידעתי גם ידעתי כי הוא יעמד בעינו תמיד.

(תרגם מכתביד באנגלית; ינץ רמגל)

מחודש לחודש

הקשרים והקרעים

הקשרים הדיפלומטיים הרשמיים שנקשרו עכשיו בין ישראל וגרמניה וחילופי השגרירים ביניהן היו לכאורה מחוייבי המציאות הישראלית הממלכתית מבחינה מדינית בינלאומית, מבחינה כלכלית ישראלית ועקיפה (השוק האירופי, שראש המדברים בו — גרמניה) ומכמה בחינות אחרות, ובעיקר — מבחינת משחק הסחיטה הערבי שלא עלה יפה.

עם זאת אין טעם להסתיר את העובדה, כי תמרור זה בדרך יחסי שני העמים קרע קרעים עמוקים בלב הציבור והיחיד היהודי. קרעים אלה באו לידי ביטוי באלם של יגון יותר משבאו לידי ביטוי באותה הפגנה סואנת ואלימה, שנערכה בירושלים ושפורזה בכוח על ידי המשטרה. היה מן ההגיון לקבוע, גם במקום שאין ההגיון עוצר כוח להשתלט על הרגש, כי עם הצעד הרשמי הזה של חילופי שגרירים הגיעו שתי המדינות עד הגבול הסופי מבחינה דיפלומטית-מדינית חיצונית. מכאן ואילך — זהו עניין הנתון ללב. או כמו שכתב אהרון מגד ב"משא" זמן מה לפני המאורע: "הקו האחרון נחצה כבר. יעשה כל איש כישר בעיניו ובלבו. יהיו אלה עניינים שבין אדם לבין עצמו, או בין אדם למקום" ... אכן, עניין הנתון ללב, אלא שאין הלב נינוח כל עיקר. ש. גרודזנסקי העיר ב"אמות" (חוב' ה') כי עם כינון היחסים הדיפלומטיים עם גרמניה "יש לקוות, כי יבוא סוף סוף הקץ למיאומה של צביעות מוסרית שהצטברה אצלנו בעניין זה ... על כל פנים, העניין הגרמני יידחק לגמרי מן הזירה הפוליטית". באמרו זאת נתכוון בעיקר ל"נזק שגרם הטיפול הפוליטי בבעיית גרמניה לנפשה של שארית ישראל ובמיוחד במדינת ישראל". והסיק, כי "בדיעבד טוב הוא הדבר שזוכרוננו יחילץ מידי הפוליטיקה, מן הפאתוס המגושם ומן המוסר הגמיש שלה".

עכשיו הכל מודים, כי ההכרעה על קביעת יחסים דיפלומטיים נפלה זמן רב קודם, בשנת 1952, שבה נחתם הסכם השילומים, ובעשור האחרון — לא ישראל כי אם גרמניה היתה המעכבת את הצעד הסופי. משה שרת המנחם בגין מצד הדיפלומטיה המעשית, וטען כי "קשרים דיפלומטיים אין פירושם ידידות, ברית, הסכמה, או יחסים לבביים דווקא ... זוהי "הדרך היעילה היחידה להציג תביעה, להשמיע מחאה, לנהל דין ודברים". לפיכך היה מראשוני המצדדים בכינון יחסים דיפלומטיים עם גרמניה ממש כדויד בן-גוריון, שראה בזה כורח מדיני ובטחוני, עוד בספטמבר, 1952. אלא שלא כך היתה דעת רוב העם והממשלה, וכך נדחתה ההכרעה שוב ושוב אחר כך נהפכו היוצרות, וגרמניה של אדנאואר, שהיתה מעוניינת תחילה בצעד הסופי הזה, חדלה להיות מעוניינת בו ככל שנתעצמה עמדתה באירופה ובברית האלנטית וככל שנתרבו מצדדי הידידות לארצות ערב, בין מדינאיה עם גרהארד שרדר, שרהחזק החדש בראשם. אף על פי כן, פעל בן גוריון לשיטתו, ובשנת 1960 נפגש עם אדנאואר בניו-יורק, בפגישה זו דובר על מילווה של 500 מיליון דולר לישראל, ובעקבות הבטחה זו אף הגיעו הדברים בשנת 1'62 לידי עיסוק נשק שלא בצעה, מאחר שפורסמו פרטיה קודם זמן בישראל. מתהפכות הזמן הוא, שבעת ההיא (1962) היו אנשי הבטחון בישראל מצדיקים את עיסוק הנשק גם בהעדר יחסים דיפלומטיים, משום שהעיסוק חשובה לישראל מן היחסים, ואילו עכשיו, עם כינון היחסים, גרמניה היא אחת הארצות המערביות המעטות, האיסרות עוסקות נשק עם ארצות המזרח התיכון (קרי ישראל) ואילו אנשי הדיפלומטיה רואים בכינון היחסים מעין תמורה ותחליף לעיסוק-נשק שאינן קיימות, יתר על כן.

במאמץ המלחמתי הגרמני ובשלוחות המנגנון הצבאי, אם לא המפלגה הנאצית והגיסטאפו. ישנן גם בעיות אחרות, שבהן אין אפשרות למצוא השקפה גרמנית שישראל עלולה לקבלן. הנה, למשל, ההתפתחות בתחום הברית האטלנטית מוליכה את המפלגה הנוצרית-דימוקרטית כיום לדרוש בעד גרמניה זכות לפיתוח נשק אטומי וקונראד אדנאואר בעצמו מתנגד בהחלט לצמצום "הקלוב האטומי" עד כדי דחיקת גרמניה מתוכו. ניכר הדבר, שחלל לחשוש, או שלא חשש מעולם, שמא גרמניה מצוידת בנשק אטומי תחזור לסורה ותחזיר את העולם לתהו ובהו. בענין זה דעתו קיצונית כדעת מאורטסא טון. שניהם טוענים, קודם-כל, למעמד של שוויון אטומי לעמיהם, אם כי רבים מהצעירים בגרמניה של ימינו, כרבים מהצעירים ביאפאן, למשל, מעדיפים עמדה של זהירות ושל הפקדת ה"כפתור" בידי אחרים.

ואמנם, הנאמנים בגרמניה לשיטת דה-גול — הרואה את חומות הברית האטלנטית מתפוררות, לבנה אחר לבנה ומסייע להתפוררות זו — קשה להם שלא לטעון ערב בחירות ל"שוויון זכויות לאומי" גרמני בלב אירופה, שעה שמדינה זו היא האדירה שבמעצמות התעשייתיות ביבשת, ועדיין תושביה נהנים מקרן השפע הכלכלי, בעוד יושבי האיים הבריטיים, בני מעצמה אטומית, שיצאה מן המלחמה נגד היטלר במצחות, נאבקים מר על הקיום המשקי ונגד אימי האינפלציה ופיחות הלי"ש, וספק גדול הוא אם יצליחו במשימתם זו. כל הבא להוכיח, שאין צדק בהיסטוריה רשאי להביא מכאן ראיה נוספת, אף שהוא יכול להסתיע הסתייעות מספקת בתולדות העם היהודי בלבד כמופת חותך. אבל מסקנה זו לא תשנה את פני המציאות. כללו של דבר, אין לערבב צדק היסטורי עם מדיניות ריאלי. מנקודת-ראות המדיניות הריאלית היה כינון היחסים הדיפלומטיים עם גרמניה בבחינת הכרח בל יגונה. אולם, מפני דבר אחד יש להיזהר ולהזהיר: מפני השקידה היתרה על טיפות הקשרים בין שתי המדינות, שלא זו בלבד שלא תוסיף כבוד אלא גם לא תשא פרי ישווה לה. אין אנו מתכוונים כאן לצבועים

כינון הקשרים הדיפלומטיים לא זו בלבד שלא תיקן את המערכה ביחסי שני העמים אלא הוסיף פגמים על פגמיהם המרובים. כתב ישראלי בניו יורק (שלמה שפיר) העיר בהקשר לזה: "על אף השתלשלות העניינים המאכזבת מיום שנתקבלה ההחלטה (על כינון יחסים דיפלומטיים) עדיין לא מאוחר לבלום את ההידרדרות ולהימנע ממישגות נוספים, כדי שלא לבטל כליל את המטרה המדינית אליה חתרה ישראל" כשקיבלה החלטה זו. לא למותר הוא להעיר, כי שורות אלה נכתבו על ידי אחד מפליטי השואה, שאין לחשוד בו, ששכח או שסלח מה שאי אפשר לשכוח או לסלוח.

הויכוח בישראל

קודם לאותה הפגנה סוערת בירושלים כבר ניתן היה לראות, כי עוד יהיו לשרי-החוף שרדר, המכונה "פושה הגרמני", הרבה הודמנויות לקלקל מה שתוקן מבחינה דיפלומטית על ידי כינון היחסים, הכרעה שלא הוא כי אם ארהארד היה אחראי לה בעיקר. מביך היה הויכוח שהתנהל בישראל על פוץ-פאוס וסגנו, לפני ואחרי אישור מועצותם על ידי שרת-החוף הישראלית. היה ברור מלכת-חילה, כי בון לא תוותר על ההבחנה בין מכונת-המפלגה וההשמדה הנאצית ובין מנגנון הצבא הגרמני. אמנם, הקצונה של הצבא הגרמני במלחמת העולם השנייה צייתה להיטלר בכל השטחים, ואם היה בתוכה, בשלב מאוחר של המלחמה, קומץ של קצינים שקשרו קשר למרוד בהיטלר, הרי לא בשל השמדת היהודים קשרו קשר אלא מתוך ההכרה, שהיטלר מוליך את עמו לאבדון. יתר על כן, ראש הקושרים נגד היטלר, גרדלר, לא היה מעולם מידידי היהודים. העתונאי ק. שבתאי מיחה על מועמדותו של פוץ-פאולס לשגריר ישראל משום שלא היה קצין סתם אלא קצין שנלחם בעד היטלר בגבורה עד שנקטעה זרועו וקיבל אות הצטיינות גבוה, עם שהלה ודאי גורס, כי בעד גרמניה נלחם ולא בעד מנהיגה דווקא.

אנשי הפוליטיקה המעשית בישראל ייתקלו שוב ושוב באותו קושי, שעדיין אנו חיים ב"דרך המדבר", שבו קשה למצוא בגרמניה אדם בגיל העמידה שלא היה קשור, בצורה זו או אחרת,

מן ההכרח היה שיבוטל. אבל רק מעטים פיללו, כי הדבר ייעשה בהיתר כמעט מפורש מצד מוסקבה.

והנה, מחאתו של מיקוניס נגד בני בלה האלג'ירי (ששקל בינתים למיטרפסיה מאת בומדיין ושוב אין לו שהות ורשות לטפל בבעיית "שחרור פלשתינה") לא בכדי ממוסקבה וגושפנקה של מורי ההלכה הקומורניסטי היתה טבועה בה. ודאי שביקשה מוסקבה למנוע פילוג ואף שלחה לשם כך משלחת לארץ, אבל לא קשה היה לנחש, כי כבר נפל הפור. הפלג וילנר טובי הוא למעשה פלג ערבי טהור, שהיהודים הספורים שבו, או שהם סטאלינאים להכעיס, או מצדדי הקו הסיני, שלקו בשנאה עצמית.

בין כך ובין כך נטתה מוסקבה וסד בפירסומיה עד כה לקבוצת מיקוניס-סנה ולעתונה "קול העם" ולא ל"איתחוד" הערבי, המוגדר כפלאגני. איזו דרך תבור לה הקבוצה הערבית? התתייצב בגלוי לצד פקיין ותתעלם לחלוטין ממוסקבה? קשה להניח זאת, בפרט שקבוצה זו טוענת, כי במק"י קולות הערבים הם רוב מניין והערבים, בנצרת ובשאר מקומות, ילכו באשר תולכם. אך מהישג ודאי אחד אין להסית את הדעת: קומוניסטים יהודים, המודים בקיומה של ישראל וקוראים להסכם ערבי-ישראלי ולא להשמדת ישראל, מוכרים רשמית במוסקבה ואין זה מחובתם לשרת בגלוי את נאצר. זהו הישג נכבד גם אם קיימת בצדו הסכנה, כי כמה שמאלנים בישראל יצטרפו מעתה למחנה סנה-מיקוניס, שמוסקבה מכשירה ומתירה את הקו האידיאולוגי שלו.

ההסכם על תימן

ההסכם שהגיעו אליו נאצר ופיסאל על סיום המלחמה בתימן — אפשר שאינו אלא נסיון של הונאה הדדית, בפרט שהרודן המצרי הסכים להוציא את 70 אלף חייליו מתימן ללא ערובה כלשהי, שהמשטר הרפובליקני בתימן יוסיף להתקיים. אבל אין ספק שבדרך זו חלץ נאצר את צבאו מתבוסה קשה, ואת אוצרו — מפשיטת רגל. בו בזמן אף הותרה הרצועה לפעולה מצרית נגד ישראל, אם נכונו דברי נאצר, בדיונים של מדינאי ערב על הטיית מי הירדן, כי מלחמת תימן היא המערכת כל פעולה צבאית מצדו.

ולמתחשדים; לאלה שהיו מתנגדים לשילומים לעם ישראל ולא היו זוככים לקבל בגרמניה פיצויים אישיים; לאלה שהכריזו על "מערך חדש" והיו שוקדים על נסיעות לגרמניה לשם עשיית עסקים בחסות המשלחת הישראלית בקלן, או לשם הוצאת ספריהם בתרגום גרמני וקבלת חלקם במנת-הכבוד הספרותי המגיעה להם. כל אלה מצאו וגם ימצאו להם בעתיד "היתר עיסקא" לבל יבולע למצפונם הגמיש.

אנו מתכוונים לאלה ששאפו בתום-לב להושטת יד שיש בה משום פסחה על עברי פי תהום השואה המפרידה בין עם הרוצחים ועם הנרצחים, בשם האחרון האנושית שראו עצמם פטרוניים לה, הללו צריכים לזכור ולהבין, כי בדור שבו מתהלכים עלי אדמות מרביתם של התלוינים-בפועל; בדור שבו מתגלה שוב ושוב, כי אין שום אפשרות למצוא עונש מתאים לפושעים מסוגו של אייכמן ומסוגם של נאשמי משפט אושוויץ בגרמניה — אין מקום וסיכוי לדבר על התקרבות בין שני העמים.

הלא נטיב לעשות אם נזכור, כי ראשיתו של אותו נגע אנטישמי בגרמניה בחלום האומלל על "סימביוזה" גרמנית-יהודית, מימי מנדלסון ולאחריהם, וכעוצם הטמיעה היהודית בגרמניה כן גודל השנאה שהצמיחה. גם עכשיו, לאחר נעילת פרק מדיני-דיפלומטי מסויים ביחסי ישראל וגרמניה, חובה היא להיזהר ולהזהיר מפני ההומאניסטים הזבלתי-פוליטיים והפוליטיקאים האצים להיות הומאניסטים; מפני מטפחי הידידות, מסבות ה"קוקטייל" וקשרי התרבות — הנפרזים והמפריזים על נקלה. גם אחרי "חציית הקו האחרון" כנ"ל: ייאמר להם: לאט לכם, כי בנפש האומה הדבר.

הפילוג במק"י

הפילוג במק"י, שהיה לעובדה ללא תקנה מוסקבאית, עניין רב בו מבחינת התפתחותו של הקומוניזם, ולא בישראל בלבד, הואיל ורישומו יהא ניכר מחוץ לתחומי ישראל. את משקלה של מק"י בישראל אין למדוד לפי גודלה המספרי אלא לפי מקומה במערכת הקומוניסטית האינטלקטואלית ולפי הדיה בעתונות הסובייטית ובעתוני מזרח-אירופה. המיזוג הקומוניסטי הערבי-יהודי מימי ה"מופסים" והמופתי ועד הזמן האחרון,

בתימן, כי אם שלישי. שני קודמיו לא קוימו על ידי נאצר מתוך ההנחה שישגי יותר בכוח הנשק. ההסכם השלישי אינו טוב מקודמיו אלא בה במידה שהפעם כנראה התיאש נאצר באמת מהכרעה צבאית, לאחר שאימו הנמרץ, כי יתקיף את סעודיה, לא עשה רושם כלל. ודאי, אין כנאצר זריז ומזמחה להפרת הסכמים. אבל פייסאל הסעודי יודע, כי עליו להיזהר מפני בגידה, כשם שהוא יודע, שעייפה גפשמ של התימנים למלחמה.

עם זאת, אין ספק, כי זוהי עת שפל ומבוכה לנאצר במצרים. המאסרים הרבים של ראשי „האחים המוסלמים“ ושל הקצינים הכופרים בדרך מנהיגותו והאכזבה מהסכם ג'דה הם גורמים שאין לזלזל בהם. בין שהקשר לרצוח את נאצר היה אמיתי ובין ששימש אמתלה לדכא את האופוזיציה הגוברת. אף זו הוכחה חותכת, כי לא מרוב טובה נסע נאצר לג'דה ונכנע לפייסאל, כי אם מאין ברירה. ועדיין הוא אנוס להמשיך בדרכו זו.

י. מישאל

ואמנם, ראש ממשלת ישראל, מר לוי אשכול, הזהיר בימים אלה מפני אפשרות זו.

הסכם ג'דה משאיר הרבה דרכים פתוחות להפרתו. אבל לעת עתה חייב נאצר לקיימו לטובתו שלו, ומשום כך ידו של פייסאל על העליונה. היתרון הצפון בו לקאהיר הוא יתרון של מוצא בדרך כבוד, במקום נסיגת מנוסה. ההסכם יחסוך לנאצר מיליון דולר ליום בהוצאות שוטפות וממילא יגדל סיכוי לקבל סיוע נוסף ממוסקבה, לאחר שהגיע לשם עטור זרייתהילה של עושה שלום, המהלל את מעשי „הווייטקונג“ ומקנטר בגלוי את ארצות הברית. מכיון שהנייטרא-ליזם הפרו-סובייטי שלו שוב אינו מוטל בספק במוסקבה, לא איכפת לו אם יפסיד כמה משלוחים של עודפי-מזון מארצות הברית.

לשם שיכנועו של הציבור המצרי, כי הסכם זה הוא הכרח, נצטווה כנראה עורך „אהראם“ לתאר את גודל הסכנה הצפויה למזרח הערבי מישראל „העומדת לפוצץ פצצה אטומית“. אמנם, הסכם זה אינו הסכם ראשון שהופר

מחזור רומא / המשך מעמוד 179

לברכה, שנדפס יחד עם „תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה“ לר' מרדכי שמואל גירונדי): „הוא הרב המחבר פי' קמחא דאבישונא על מחזור איטליאנו אשר בו הראה חכמתו בנגלה ובנסתר, פה מפיק מרגליות כאשר העיד הוא בעצמו בהקדמת זבחי צדק שכולל הלכות שחיטה להרב המרדכי עם פירושו הנחמד. ומשם נראה שהיה חוטר וגזע גאוני ישראל ממשפחת טרויש זצ"ל, ומעין זה כותב גם ר' מרדכי שמואל בספרו הנ"ל.

אני מסיים בחרוזי המדפיסים בסוף החלק השני של המחזור:

בקול זמרה ושיר תודה נהלל אלדינו אשר עזר עבדיו

להשלים מחזור עם כל סדריו אשר הורו והתקינו ידידיו

מפורש הוא בשום שכל ומדע ופרושו סביבא הם ויחדו.

בכן ירא וחרד אל דבר אל ישימהו בתוך גנזי חמודיו

ויומם יהגה עם ליל בתוכו בעת יפרוש אל צורר בידיו

ואל עליון עלי עמו ירחם וירבה רחמיו עם רוב חסדיו.

(1) „מבא למחזור כמנהג בני רומא הנקרא גם כן מנהג לעזים או איטליאני מלאכת שמואל דוד לוצאטו איש טריאסטי, מרביץ תורה בפאדובה. ונספח אליו סדר עבודת אתה כוננת שבמנהג צרפת מוגה ומפורש על ידי שד"ל. פה ליורנו יע"א, שנת הקצותי כי ה' יסמכני לפ"ג. בדפוס המשובח של שלמה בילפורטי וחבריו הי"ו, מדפיסים ומוכרי ספרים.“

(2) אמנם מסומן בכתב יד מספרי העמודים (לא הדפים) בראש עמוד ב' של הדף.

(3) זה האחרון הוא נכדו של ר' אליהו בחור.

(4) מלים אחדות אי אפשר היה לקרוא.

(5) תהלה לאל חי.

הַעֲרָכוֹת וְדַבְרֵי-בִקְרָת

תרבות עירונית באירופה הטרום-צלבנית

(על ספרו של אברהם יצחק איגוס)

מאת משה א. שולוואם

ספר רבי-כמות זה מוקדש לבירור אופיה החברתי והכלכלי של היהדות האשכנזית הקדומה, זו של תקופת רבנו גרשום ורש"י. יהדות גדולה זו כאילו צמחה מן האין. ראשיתה עטופה ערפל, וכשהיא מופיעה על במת ההיסטוריה, היא עומדת לפנינו במלוא זוהרה כעדה של חסידים וקדושים שידעה לעמוד בכור הברזל של שמדות וקידוש-השם וכתבה פרק נכבד בתולדות התורה והדת. «פתאומיות» זו שבהופעתה ההיסטורית של יהדות אשכנז אומרת דרשני. ואמנם נעשו על ידי חכמי ישראל מאמצים לחשוף סוד ראשיתה של יהדות אשכנז. ואם גם הצליחו מאמצים אלה להבהיר עניינים חשובים על עצמיותה של יהדות אשכנז, עדיין הפרוץ מרובה על העומד, ועדיין יכולה בעית אופיה ההיסטורי של יהדות זו לצוד את לבו ונפשו של החוקר היהודי ולהניעו להקדיש לה את מרצו ושנותיו. ד"ר איגוס שהירבה לחקור בשטח זה, עוסק בספר שלפנינו בבעייה היסודית, עד כמה שימש הישוב היהודי באירופה המערבית בתקופה הטרום-צלבנית דוגמה לעיר המערב-אירופית ולמעמד אזרחיה שהתחיל אז ללבוש צורה כמעמד בעל אופי חברתי-כלכלי מיוחד במסגרת העולם הפיאודאלי של ימי הביניים. המחבר מצא שיש אפשרות להשיב בבהירות על שאלה זו על ידי שימוש מלא בספרות של השאלות והתשובות בנות התקופה הזאת. הוא בודק את התיאוריות השונות של החוקרים שאינם בני ברית וטוען כי הישגיהם לקויים לרגל חוסר ידיעתם בספרות של התשובות. המחבר נתן לכן בספרו, ליד הפרשה הכוללת המתארת את גישתו הזאת, את תוכנו של שלש מאות תשובות, על מנת לפתוח בפני החוקר הכללי את שעריו של אוצר המקורות הכולל בספרות הזאת. ד"ר איגוס יוצא מן ההנחה שבימי הביניים הקדומים היו היהודים הסוחרים היחידים באירופה המערבית. אף הוויניציאנים לא הגיעו למידת כשרונם של היהודים בשטח המסחר הבינלאומי. יותר מן העמים האחרים היו היהודים נעים בדרכים, והם אף ידעו ליצור לעצמם תנאי ביטחון שבלעדיהם אין מסחר בינלאומי יכול להתקיים. וכך הצליחו היהודים ליבא לאירופה המערבית סחורות

מרבבות מארצות רחוקות, שהאריסטוקראטיה בארצות המערב היתה צריכה להן תוך שאיפתה להרים את רמת חייה. ואף שהיהודים היו מיעוט קטן ללא כוח הגנה מוחש כלפי הלקוחות, הם ידעו לפתח שיטת מונופולין פנימית, שמנעה את היחיד היהודי מקשירת עסקים עם הנוצרי שיהודי אחר היה מספק לו את סחורותיו. סדר מונופולין זה כוחו היה רב להקנות הגנה יעילה לסוחר היהודי על ידי "בויקוט" מסוג ידוע שהיה מוכרז למעשה על פריץ פרוץ שעשה רעה ליהודי "שלו".

סוחרים יהודים אלה, כשם שידעו לפרוש רשת מסחרם על ארצות וימים ידעו גם לסדר את חיי הציבור שלהם בצורת קהילות מסודרות יפה על פי דוגמאות שנמצאו בספרות ההלכה היהודית. קהילה זו כוננה שורה שלימה של מוסדות ציבור שבאמצעותן הצליחה יהדות אשכנז הקדומה ליצור צורות חיים וחברה עילאיות אשר איפשרו לה לעמוד בפרץ בשעות טרופות. ובהגיע שעת המבחן הגדול, עמדה יהדות זו וברובה הגדול קידשה שם שמים והראתה לעצמה ולדורות הבאים "מי לה' ומי לזולתו".

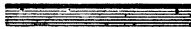
החברה הנוצרית הטרומ-צלבנית היתה שקועה בעמקי הפיאודאליות ולא ידעה לא טעמה של כלכלה "פתוחה" ולא טעמו של סדר מוניציפאלי יעיל. אולם, היחידים-הנוצרים שהחלו להשתחרר לאט לאט מכבלי החברה הכבולה של ימי הביניים, ויצאו ליצור לעצמם סדר של חברה עירונית המיוסדת על קשרי משא ומתן מסחרי, התבוננו בעיניים פקוחות באותו סדר קהילתי-מוניציפאלי שיצרו בתוכם שכניהם היהודים ובדרכי המסחר היהודי. הם למדו מהיהודים את שני הדברים גם יחד, והצליחו ליצור את החברה הבורגנית החדשה שהתחילה לערער את יסודותיו של עולם ימי הביניים הכבול.

אלה הן ההנחות היסודיות של פרופיסור איגוס, והוא מעמיד אותן, כאמור, על שימוש מלא באוצר המקורות ההיסטוריים הכלולים בספרות התשובות. איגוס טוען בצורה משכנעת כי התשובה היא מקור היסטורי נכבד בשל שלוש תכונות שיש לה: היא מתארת מעשה שהיה; מחברה היה חכם משפטים שידע כיצד לחברה באופן שתיארה את המאורע בנאמנות רבה; היא הגיעה לידינו בצורה שנכתבה וללא שינויים, בשעה שתעודה ממקור "רשמי" מימי הביניים כוללת תכופות אינטרפולאציות ושינויים שהוכנסו בשגגה ובזדון. התשובות הן לכן, לפי דעתו של המחבר, לא רק מקור נאמן בלבד, אלא המקור הנאמן ביותר בין סוגי המקורות העומדים לרשותו של חוקר תקופת ימי הביניים הקדומה באירופה.

כדי להוכיח את הנחותיו, וגם כדי לפתוח את שערי התשובות בפני עולם המחקר הכללי, מדפיס המחבר את התוכן המפורט של 300 תשובות, אשר שמונים מהן הן בנות המאה העשירית, ומאתים ועשרים בנות המאה האחת עשרה. בעריכת הקיצורים של התשובות (רגסטים בלע"ז) השקיע המחבר עבודה רבה, שכן הכנת ריגיסט חכמה היא ולא מלאכה. לרגסטים הוא הוסיף הסברים מפורטים מלאים ידיעה ויגיעה, ועשאים כלי של ממש לחקר התקופה ההיא. החומר המרובה שנתן המחבר על ה"משיבים" והביבליוגראפיה העשירה, גם הם מוסיפים לערכם של הרגסטים כאוצר מקורות נכבד.

אין אפשרות לספר במפורט על הכלול בספר זה. יש ויש בו הרבה דברים מאירי עיניים, וגם הרבה עיניים שעדיין אינם בבחינת "כזה ראה וקבל". בעיית מספרם של יהודי אירופה בתקופת השלטון הרומאי היא ענין רופף מאוד, והקורא לא יקבל בנקל את האומדנא על ישוב יהודי בן מיליון איש במערב אירופה. כן יעמוד הקורא ויתהה כיצד אפשר להניח שישוב עצום זה נעלם כמעט כולו ולא נשארו ממנו אלא עשרת אלפים איש. והקורא ישאל לסיבות התופעה של "שאר ישוב" זעום זה, אחוז אחד בלבד מתוך אוכלוסיה של מיליון שלם. הקורא גם יעמוד על הנחתו של המחבר כי יהדות אשכנז נשארה "טהורה" ללא תוספת יהודים "לא אשכנזיים". ומאליו תתעורר הבעיה שנרמזה על ידי חוקרים שונים בדורנו, עד כמה היתה הגירה מארצות המזרח לאירופה המערבית, בעקב הירידה הכלכלית שבאה אז על ארצות הכאליפות ושגרמה לירידה עצומה בכוחה הכלכלי של יהדות בבל-פרס. הקורא ישאל כיצד יכול היה התלמוד הבבלי להכות שרשים כה עמוקים בקרקעיתה של יהדות אשכנז, וכיצד יכלו צורות החיים עצמחו מן ההלכה התלמודית להאחז אחיזה כה יסודית בחיי הציבור היהודי האשכנזי, אם אנו מניחים שהוא לא קבל אוכלוסיה מבבל והיה יוצא חלצו של הציבור היהודי הלאטיני מתקופת רומא בלבד.

אלה הן בעיות שהמחקר ההיסטורי היהודי עוד יעסוק בהן רבות עד שנגיע לפתרונן, אם בכלל אפשר לפותרן. אולם, עיקרו של ספר זה הרי עוסק בשאלה עד כמה היו יהודי אירופה המערבית בני המאות העשירית והאחת עשרה הסוחרים היחידים בעלי שיעור קומה ועד כמה היתה הקהילה היהודית המוסד המוניציפאלי היחיד הראוי לשמו, עד כדי שנניח כי הם הם ששימשו דוגמה ליצירתו של המעמד הבורגני ושל מוסדות שלטונו העירוני. בקביעת הנחה זו גלל פרופיסור איגוס יריעה רחבה ונכבדה בהלכות שהן מגופי ההלכות אשר בהן עוסק המחקר ההיסטורי היהודי. ויפה שכתב ספרו בלשון האנגלית ואיפשר על ידי כך שגם חכמים שאינם בני ברית יוכלו להשתתף בוויכוח על ההנחה היסודית. וודאי וודאי שוויכוח זה יפריח במידה רבה את המחקר ששם לנגד עיניו את המשימה של הבנת סוד צמיחתה וגדלותה של יהדות אשכנז הקדומה, היהדות של הקדושים והחסידים.

לזכר ר' יעקב צוזמר

המוטו שלו, וגם בשנת הצ'ו לחייו היה הזמר עולה מגרוננו ורגליו הרועדות מוזקן התרוממו לטפיפה קלה. וכשם שלא פסקה חדות החיים שלו, כך לא נתעממה אהבתו, אהבת נעורים יוקדת לחזון-רוחו המשולש: ללשונו הקדומה-המתחדשת, לארץ-אבותינו ולעמנו. בעיקר לא פסק מ"לתנות אהבים"

ר' יעקב צוזמר ע"ה היה בעינינו בשנים האחרונות לחזיון-פלא ולא בזכות זו שהגיע לאריכות ימים מופלגת; בכך יש הישג ביולוגי בלבד. צוזמר הפתיע אותנו ברענונות רוחו בצמאונו וכמיהתו לחיים ובחדות ההתייה שמילאה את נפשו. "הדור נאה זיו העולם, נפשי חולת אהבתך", היה

עם הראשונה והיא היתה בראש הגיגיו. אך לא כהרבה מן ה"אוהבים" לא היה רק נאה דורש. צוזמר לא ידע לאות כשנדרש לעשות למען מפעל עברי, מפעל חדש או ישן, ולא סבל דחיות במצות עשייה — הוא היה אומר ועושה: יושב על-יד הטלפון שעות על גבי שעות ומצלצל לידידים ומכרים ומעוררם למלא את חובתם לתרבותנו, או לספרותנו. הישיש החביב לא עמד על המקח: אחד המרבה ואחד הממעיט, כי שכרה של מצוה בשיתוף לב ורצון).

על פי מקצועו היה צוזמר סוכן של חברת ביטוח. אהבת-הבריות שלו סייעה לו בעיסוקיו. אלה היו חיי החולין שלו, בעוד שפעלתנותו העברית והציונית רוממה את רוחו והקיפתו אוירת-חג. ומכיוון שעסק באהבת-נפשו, בעברית ותרבותה, כל ימות השנה, היו כל ימיו מעין חול-המועד ארוך. לידתו של צוזמר היתה בעצם תקופת ההשכלה (המנוח ציין את תאריך הולדתו כ"ז חנוכה, תרכ"ט) וכשגדל וקנה תורה והשכלה זכה וראה בניצני התחייה הלאומית והעברית. רק אהבה ללא מצרים ללשון אבות וההכרה שלשוננו היא אחד מנכסינו הלאומיים היקרים ביותר איפשרו את החייאתה בדיבור, בארץ ובגולה. אהבה גדולה זו נשאו בלבם צוזמר וחבריו כל הימים. עד אחרית נשימת אפם פחד ורחב לבם לצלילי הלשון העברית, כי פלא-תחייתה היה תמיד חדש בעיניהם. ברשמיו מן הועידה העברית, כשנה וחצי לפני פטירתו, והוא מתקרב לגיל הצ"ו כתב על לשוננו ברוחם של חובבי שפת עבר לפני ששים ושבעים שנה, אך בתוספת חן וכושר ביטוי של סופר עברי שמטבעות לשונו לא הפכו אסימונים, ואלה הם דבריו הנרגשים הלווקחים לב באמונתם התמימה: "ושוב אני חוזר על מה שסבור ומקובל: שפתנו הלאומית, הכלי-ישראלית, הכל-אבותית, אבות האומה מכל הדורות, שיש בה טעם וקנים ורוח נעורים; אכלת-פוצתית, שפת התורה והמשנה, התפילה והפיוט, הספוגה מורשת אבות קדמונים ואחרונים,

שהלכה והולכת אתנו גולה אחרי גולה מאז החורבן, וכבודה וקרנה גדלו עם תחית ישראל וארצו — היא תחיה לנצח-נצחים, היא תאחד גם בהווה וגם בעתיד, כמו בעבר, את כל שבטי ישראל, את כל פלגותיו, והיא היא שפתנו הקדמונית, ההווית והעתידית והיא תתקיים לעולמי-עד".

מלבד עסקנותו העברית והציונית, נמשך צוזמר אל הכתיבה, זו שיש בה משום חקירה ותיעוד (דוקומנטציה) ואף זו שהיא על גבול הסיפור והציור (על אחד מסיפוריו הראשונים באה הסכמתו של י. ל. פריץ, כפי שסיפר על כך א. ר. מלאכי במאמרו "אגרת איש-נעמי אל ר' יעקב צוזמר" ב"בצרון" כסל"ט, ש. ז.). בזכרונותיו על ההויה בעיירתו (רשימותיו "ימי הילדות" ו"עיר מגורי שנחרבה", בספרו "בעקבי הדור") הוא מעלה דמויות אנשים, מנהגי מסורת ואמונות עם ומשלבם למסכת חיי ורבת-עניין.

כשהוזמנה קבוצת ידידים לביתו לברכו למלאות לו צ"ו שנה קיבל את פניהם ב"נגיגון" וליווה בזמר. הוא נפנה לזכרונות העבר, על ויניצה עיירתו ועל ראשית ימיו באמריקה, אך גילה גם עירנות להתרחשויות הזמן והתרפקות על החיים: יפה הוא עולמו של הקב"ה, ותכל על השוטים המקלקלים אותו. הישיש הביע את תקותו-משאלתו להגיע לגיל המאה. משאלה זו לא נתקיימה. מעתה נקבע בלבנו מדור לזכרו, זכר אדם עברי יקר שהירבה זיו ותפארת בעולמנו ושרוחו הטובה ריתפה גם על דבריו האחרונים, שערכם סמוך למיתתו. בטורי-גלוייתו שהעלם ימים מספר לפני קיצו הודיע שמפאת חליו לא יוכל כמנהגו שנה שנה לעשות למען המפעלים העברים, והוא מסיים את הגלוייה בנימת עצב בדוחה: "אני שוכב על ערש דווי ואני ומחלתי פטורים".

אשרי אדם שמילא את חובותיו בחייו והוא נפטר בשיבה טובה ובמצפון נקי וטהור כלפי חזון-עולמו שנשא בלבו מאז יעד נשימת-אפו האחרונה...

ח. לייף

„תנו לנו את בניכם!...“

הלאומי „בצלאל“ בראיון ממושך עם סופרת „הבוקר“ מרים טל. המראיינים הסבירו שהמוזיאון לא יקבל יצירות חשובות מאוספים פרטיים אם יופיע כמוזיאון יהודי בלבד. „אין הכוונה להתחרות עם ה„לובר“ או עם המוזיאון לאמנות מודרנית בניו-יורק, אך עלינו לשאוף לרמה בינלאומית נאותה“, הסבירו הדוברים.

● **ראש הממשלה ושר הכטחון**

מר לוי אשכול נכח בטקס פתיחת הספרייה העירונית ביפו ואלה היו דבריו בטקס: „בפעם השניה בחיי נולדתי ביפו... יש לי רגש מיוחד למקום הזה...“ מר אשכול הסביר כי „נולד“ ביפו כיון ש„זו היתה הנקודה הראשונה“ שאליה הגיע בעלותו ארצה.

● **מדור לספרות העברית פתחה**

הוצאת „טוויין“ בניו יורק המתמחה בעיקר בהוצאות מונוגרפיות קצרות על ספרות העולם. בראש המדור יעמוד פרופ' אדם גילון בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים, מחבר ספר שירים ורומאן והוא מומחה לספרות עברית ופולנית כאחד. לפי הודעת ההוצאה יופיעו במדור מונוגרפיות על משוררים מתקופת ספרד ותקופת ההשכלה, וכן על ביאליק, טשרניחובסקי, יעקב כהן, ד. שמעוני, אורי צבי גרינברג, ש"י עגנון י. ת. ברנר ואחרים.

● **עשרים אמנים ישראלים**

תפסו ביצירותיהם את מקום הרישומים והתחרטים של רמברנדט. וצוירו של פסקין הוצגו במקום יצירות שאגאל וליפשיץ במוזיאון ישראל בירושלים. זוהי הראשונה בתערוכות הרגילות של מוזיאון ישראל והיא כוללת רכישות חדשות של המוזיאון ברישום ובחיתוכי עץ של אמנים ישראלים ותיקים כחנה טיכו עד צעירים כאברהם אופק, בן-שאול ואחרים.

● **אם יעלה איש אחד** בלבד מכל משפחה יהודית בארה"ב יקום תוך שנים אחדות גשר חי של 300 אלף יהודים אמריקנים בישראל — אמר ממלא מקום יו"ר ההגולה הציונית, מר אריה לואי פינקוס, בהרצאה שנשא בפגישה עם משלחת המנהיגות הצעירה של המגבת היהודית בארה"ב. מר פינקוס אמר כי שאיפתם העזה של צעירים יהודים באמריקה תביא בהכרח לעלייה מוגברת וקריאתה של מדינת ישראל היא: „תנו לנו את בניכם“ ולקריאה זו תיענה היהדות שבארצות הרוחה.

בהרצאתו המקיפה עמד מר פינקוס על הסכנה שבקיום „שתי ישראל“ — זו שברכיוזים המתקדמים של הארץ וזו שבעיירות הפיתוח וישובי העולים המפגרים בכלכלתם ובתרבותם. לשני שלישים מן המבוגרים לא היה שום מקצוע שהגיעם ארצה.

„בשל המחסור באמצעים כספיים ובכוח אדם לא הצלחנו עדיין לפתור בעיות אלה“, אמר מר פינקוס, והוהיר כי אם אנשי „ישראל השניה“ ירגישו שהם נשכחים עלול להיווצר מצב מסוכן של התנגשות חברתית.

● **„אמור לנו להופיע כמוזיאון**

יהודי...“ הצגת האמנות שלנו לא צריכה להיות שוביניסטית... יצירתו של מוזיאון ישראל היא מעשה תרבותי ולאומי גדול וחי התרבות של ישראל ושל הבירה הועברו לפסים רחבים יותר, ובפני המוני העם נפתח העולם הנשגב של האמנות הפלסטית ובצידה מופיע במסגרת נאותה ריכוז ללא תקדים של אמנות הקודש היהודית מכל הדורות...“ היו אלה דברי המנהל הכללי של מוזיאון ישראל, טדי קולק ומר קרל כץ האוצר (צ' צרויה) הראשי של המוזיאון

— אינם אופייניים לחיים בארץ, שהרי במרחק מה מתלאביב ישנם ישובים התקועים עדיין בתקופה שמלפני ההתפתחות התעשייתית הראשונה. הפרופ' חיים חנני היפנה את תשומת הלב להשפעה הגוברת של המדעים המדוייקים על המקצועות ההומניסטיים והעיר: „אילו נולד אצלנו ברוך כשרונות כשקספיר היתה האווירה השוררת עתה דוחפת אותו דווקא ללימודים מדוייקים ולא היה מגיע ליצירה ספרותית... עובדה היא כי המוכשרים מקרב הנוער נמשכים למגמה הריאלית...”

● **80 זמרים ורקדנים** ישראלים זכו להצלחה רבה הקיץ בהופעתם בפאריס בתכנית „גראנד מיוסיק הול ד'ישראל”. בין ההופעות היו ריקוד חסידי שבוצע בדביקות רבה על ידי להקת יונתן כרמון... אילנה רובינה רכשה בזמרה ובהופעתה הזוהרת והעדינה את לב הקהל; וכן נחמה הנדל, שהסבירה בצרפתית יפה כל שיר ישראלי, ויונה לוי.

העתונות הצרפתית קיבלה את הישראלים בדברי שבח רבים. „להקה רוסית שהופיעה לפני כן באולמנו (אולם „אולימפיה” המפורא) זכתה אולי ברבע מן ההצלחה הישראלית”, אמר אחד המארגנים הצרפתיים. מורים שאבאלייה, „הצעיר הנצחי”, הופיע מאחורי הקלעים לברך את הישראלים („הוא אף פעם אינו עושה זאת!” אמר בהתפעלות מנהל אולימפיה). שאבאליה ביקש מנחמה הנדל שתשמש מתורגמנית למענו ותסביר ללהקה הגדולה כי הוא מתפעל מן המקוריות שבמופע ומכך ש„אתם הישראלים לא העתקתם שום דבר מאף אחד, וכל מה שראיתי כאן הוא שלכם, צעיר, תוסס ומעניין”. לאחר מכן הצטלם שאבאלייה עם שתי כוכבות הלהקה — יונה לוי ואילנה רובינה...

● **הדובריה המלריה בארץ** מאז השנה החולפת שהיתה השנה הראשונה בה לא גרשם אף מקרה אחד של מלריה בישראל. עתה רואים את כל המדינה כנקיה ממלריה, פרט לשני איזורים בסביבת ים המלח שבהם עדיין נמשכת ההדברה. י. ר.

● **הפרופ' א. י. השל** זיכה את סופרי העתונות בארץ בשיחות ובראינות רבים בעת ביקורו שם, אך נראה שיעקב רבי, סופר „על המשמר”, הצליח לחדור בראיונו עם הפרופ' לעומקן של בעיות יסוד בחיי העם בארץ ובתפוצות — ויחסו של האורח אליהן — יותר מהמראיינים האחרים שעטו על המלומד הדגול. השיחה בין השניים נערכה ב„אכסדרתו של בית מידות בתוככי ירושלים, שחזרה והיתה לבירת ישראל... אך השכינה עודנה בגלות... בתוך ירושלים זו עצמה... מעבר לחומה החוצצת...”

„אינני מאמין בקיום יהודי בלי דביקות במורשת-רוח-הדורות; כיוצא בזה אינני מאמין בקיום יהודי בלי דביקות במדינת ישראל...” אמר פרופ' השל בתשובה לשאלת רבי: „היש תשובה לשיבת חוץ לארץ של חוקר וחכם שאין שום פקפוק לגבי עומק אהבת ישראל וארץ ישראל שלו”.

● **קבוצות חלוצים-מתנדבים** מובאות עתה לתקופת שירות של שנה במסגרת המחלקה לנוער והחלוץ של הסוכנות היהודית, לעיירות פיתוח, למושבי עולים וישובי ספר. קבוצות צעירים אלו התגייסו במסגרת חלוצית ציונית בעשר ערים בארה”ב הקרוייה „שירות לעם”. זו שנת הנסיון הראשונה למפעל הזה ועד כה הגיעו ארצה ארבעים איש. הם נשלחו למקומות שונים בנגב הצפוני ובחבל לכיש. הבאים לשרת משלמים בעצמם את מחיר הטיסה. הם יקבלו משכורות נמוכות, בין 300-100 לירות ישראליות לחודש.

● **הספרות בעידן הטכנולוגיה** נקרא הסימפוזיון שנערך בנוכחות קהל רב של מורים וסופרים, תלמידים ושוחרי ספרות בבית הסופר ע”ש שאול טשרניחובסקי בתל-אביב במסגרת שבוע הספר העברי. בין המשתתפים היה הסופר חנוך ברטוב שעמד על המבוכה בנפש בני הדור הנקלע בין שתי רשויות: ההומאניסטית והטכנור-לוגית. הוא הדגיש כי כל הסימנים של חברת השפע במערב כגון ה„אני הבודד”, חוסר הקומוניקציה, תלישות ואבדן-ערכים

כתיבה וחתומה בר"ה וביו"כ — מה פירושו ?

מאת יוסף מטלוב

השנה, שנאמר יום תרועה יהיה לכם" (הלכות שופר, פרק א'). זכאמור לא חשש המורה לשנות מנוסחת האגדה, כי היא לא שימשה לו למורה דרך בענייני הלכה.

יתכן כי שני החגים, רה"ש ויום הכפורים, לא היו חגים נפרדים, אלא חג אחד ממושך החל מראשית תשרי וגמור בעשרה בתשרי. רמז להנחה זו אנו מוצאים בתלמוד: "א"ר ישמעאל בנו של ר' יונתן בן ברוקא: מרה"ה עד יוה"כ לא היו עבדים נפטרין לבתיהן ולא משתעבדין לאדוניהם אלא אוכלים ושותים ושמים ועטרותיהם בראשיהם. כיון שהגיע יוה"כ תקעו ב"ד בשופר, נפטרו עבדים לבתיהן ושרות חוזרות לבעליהן" (רה"ה ח' ע"ב); "... יוכל לא תהיה מתקדשת אלא מיוה"כ ואילך? ת"ל: "וקדשתם את שנת החמשים", מלמד שמתקדשת והולכת מתחילתה" (שם): הרמב"ם בפירושו למשניות אומר: "אע"פ שיניי היובל אינם מתחילים אלא מיום העשירי לתשרי, אבל מראשית השנה יחיל חשיבותה" (עיין רמב"ם רה"ה, פרוש המשניות פרק א'). לפי הנחה זו מסתבר שהמורה נקט לשון חתימה לגמרי. ידוע כי הפעל "חתם" תרומייהו משמע: חתם ביד, כמו עדים החתומים על הגט; והמובן השני גמר פעולה: "לחתום אינו רשאי שלא לחתום, שלא לחתום אינו רשאי לחתום" (ברכות י"א, ע"א). פירוש המלה לחתום כאן הוא לגמור. הרי ברור לנו כי "חתם" מורה לגמרי מלאכה או מושג מפשט.

זמן ידוע החזיקו בני ישראל ברעה זו כי ר"ה מתחיל בא' תשרי ונחתם — נגמר ביום הכפורים. גם המורה החזיק בפירוש זה ולכן גורס "נחתם לחיים" ונחתם למות", כונתו לומר כי גומרים את גזר-דינו של האדם לחיים או למות, אבל נכתב לחיים או נכתב למות לא גרס כמו שגרסו בגמרא. מה גרס להטעות את העם כי הקב"ה כותב בעצם ידו בספר הזכרונות? — במשך הזמן נכשלו המפרשים ונקטו לשון חתימתיד לכל פעל "חתם" בתלמוד. סברו (הסוף בעמוד 222)

הדעה נתבססה בקרב העם על סמך מאמר זה: "א"ר יוחנן שלשה ספרים נפתחים בר"ה... צדיקים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורים נכתבין לאלתר למיתה, בינוניים תלויין ועומדין מרה"ה ועד יוה"כ" (רה"ה ט"ז, ע"ב). הרמב"ם מזכיר את תמצית המאמר הנזכר למעלה בשניו הלשון: "בכל שנה ושנה שוקלין עוונות כל אחד ואחד מבאי העולם עם זכותיו ביום טוב של ראש השנה. מי שנמצא צדיק נחתם לחיים ומי שנמצא רשע נחתם למיתה והבינוניים תלויים עד יום הכפורים" (הלכות תשובה, פרק ג'). המורה נמנע מלגרס "נכתב", אלא "נחתם" ומסתמא טעמו עמו.

המעייין בכה"ק לא ימצא זכר שיום א' לתשרי נתקדש לחג ראשית השנה. אדרבה, המסמכים שבתורה מוכיחים שיום הכפורים בשעתו נחשב לרה"ה. שנת היובל המתחילה בעשירי לחודש תשרי שאז חל יוה"כ תוכיח: "והעברת שופר תרועה בחדש השביעי בעשור לחדש ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם, וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם דרור בארץ לכל יושביה יובל היא תהיה לכם" (ויקרא, פרק כ"ה). ועוד: "בעשרים וחמש שנה לגלותנו בראש השנה בעשור לחדש בארבע עשרה שנה" (יחזקאל, פרק מ') דברי יחזקאל מפורשים שיוה"כ נקרא ראש השנה. ברם בתקופת התלמוד נתפלגו הדעות. אולם היו כאלה שנטו להאמין כי מונים את השנה מיום הכפורים: "והררצה שלא יתקמו נדריו בכל השנה יעמוד בראש השנה ויאמר: כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל" (נדרים כ"ג, ע"ב). מכאן גובע המנהג העתיק לומר "כל נדרי" ביו"כ שהוא התרת נדרים, הגוהג עד היום. גם הרא"ש מביא ש"מצינו בספר יחזקאל (מ') דקרי ליום כפור ראש השנה" (עיין רא"ש לנדרים כ"ב). חושבני שגם הרמב"ם לא ייחס ליום א' לתשרי קדושת ראש השנה. בהזכירו רה"ש הוא מקשר את היום בחיוב שופר: "מצות עשה לשמע תרועת שופר הראש

נשיא ישראל מזמין את מר א. ר. מלאכי ורעייתו לביקור בישראל

ביום ד', ג' בתשרי (29 בספטמבר) יפליגו א. ר. מלאכי ורעייתו למדינת ישראל. החוקר הידוע והביבליוגרף המובהק הוזמן לביקור שמה על-ידי נשיא ישראל, מר זלמן שזר. ההזמנה המיוחדת היא אות הכרה והוקרה לסופר רבי-הזכויות שעובד זה למעלה מחמישים שנה באמונה ובכשרון את עבודת המחקר שלו ושהעשיר את אוצר ספרותנו במאמרי הערכה חשובים על סופרים וחכמים ובמחקרים בתולדות הישוב ובשדה הביבליוגרפיה.

ספריו של מר מלאכי שהוציא "מסות ורשימות", "צללי דורות" ו"מקובלים אין ארץ ישראל", וכן הביבליוגרפיות המקיפות שלו, מכילים רק מעט מפירותיו הרבים בעתונות העברית, בקבצים ובמאספים, ובתוכם ה"בצרון" שהוא משתתף בו בקביעות. בין המאמרים בזמן האחרון ממר מלאכי שבאו ב"בצרון": "ל"ג ופולמוס י"ח דבר בתקופת ההשכלה", "משה פיינשטיין בארג הסביבה העברית בניו-יורק", "אמריקה בסיפורי סמולנסקין וב"השחר" ועוד. מאמרו "פרעות קישינב באספקלרית השירה בעברית וביידיש" שנדפס בקובץ "על אדמת ביסביה", ג', הופיע כתדפיס מיוחד בן מאה עמוד. מערכת "בצרון" מאתלה למר מלאכי ורעייתו דרך צלחה ורוב נחת במולדת העברית.

סימפוזיון על "השיר העברי המודרני לשלעצמו"

במוצאי שבת, 2 באוקטובר, יערך מטעם "מכון הרצל", 515 שדרת פארק, סימפוזיון לרגל הופעת הספר "השיר העברי המודרני לשלעצמו" בעריכתם של סטנלי בורינשאו, ט. כרמי ועזרא שפייזנהולד. דברי בקורת והערכה ישאו: ס. בורינשאו, ד"ר חיים בראנאוויץ והמשורר גבריאל פרייל.

ספר שירים מאת אברהם מרתאן

בהוצאת "מחברות לספרות" בתל-אביב עומד להופיע קובץ שירים ראשון מאת המשורר הצעיר, אברהם מרתאן. יליד קסבלונסקה, במרוקו, הגיע מרתאן הנה בגיל ט"ז. הוא למד זמן קצר בישיבת מיר וסיים את בית המדרש למורים של ישיבה אוניברסיטה. את השכלתו הכללית קיבל באוניברסיטת בוסטון וגמר חוק לימודיו במכללת דרופסי. זה כחמש שנים שהוא משמש מרצה במכללת גראץ בפילדלפיה. את שיריו הראשונים פירסם ב"בצרון" וכן גם תרם לירחון מספר רשימות.

הלווית ר' יעקב צוזמר ז"ל

הלוויתו של זקן הסופרים העברים באמריקה, ר' יעקב צוזמר, התקיימה ביום א' ב' דר"ח אלול. הספידוהו הרב יעקב רוננברג מביהכ"נס "עדת ישורון", הרב מצליח כהן מביהכ"נס הפורטוגזי "מקוה ישראל" וקונסול מדינת ישראל בפילדלפיה, מר ישכר בן-יעקב.

בהלוויה השתתפו: ד"ר גרשון א. חורגין מטעם "בצרון"; מר משה יגון ודוד אפשטיין מטעם "הדואר"; מרדכי הלוי — הברית העברית העולמית; משה פלאי — ההסתדרות העברית באמריקה, הפורופיסורים ש. ז. צייטלין, מאיר בן-חורין, ב. נתניהו — מכללת דרופסי; ד"ר אלעזר גואלמן וד"ר מ. ג. גלן — מכללת גראץ.

אברהם רדלהיים ז"ל

בגיל ס"ח נפטר בניו-יורק העסקן הצינוני הוותיק, מר אברהם רדלהיים. המנות שגולד בירושלים היה בנו של הרב זאב רדלהיים וחתנו של הרב רוננברג.

מנעוריו התמסר לעבודה הלאומית והעברית. בשנת 1958 נתמנה לנשיא ההסתדרות הצינונית באמריקה ועמד בראשה עד 1960. הוא גם שימש נשיא ההסתדרות העברית, יו"ר מוסד "בני ציון" ומילא

אברהם סובל ז"ל

בלוס אנג'לס נפטר המחנך והעסקן העברי, אברהם סובל. למעלה מעשר שנים שימש מזכיר ההסתדרות העברית בלוס אנג'לס ועשה הרבה לטובת מפעלים עבריים ועמד גם לימין "בצרון", שפירסם בו מדי פעם בפעם רשימות ודברי בקורת.

המנוח השאיר בכתובים מילון בשם "ספר המקבילות". הספידוהו הרב יעקב לוין, דוד יארוסלאבסקי וזאב סאליס.

זינא רבינוביץ ז"ל

בתל-אביב נפטרה המספרת והמחנכת העברית, זינא רבינוביץ.

את סיפוריה הראשונים פירסמה המנוחה בימי המהפכה, ב"השלח" ובשבועון "העם" במוסקבה. בימי המהפיכה הגיעה לאמריקה ולפני כחמש שנים השתקעה בארץ. בין ספריה רומאן באידיש וסיפור לילדים "הילד שאבד" בהוצאת "ענג".

תיקון טעות

במאמרי "אחד הפרושים — כינוי של ר' חיים טשרנוביץ?" בחוברת היוכל של "בצרון" עמוד 125, שורה 14 מלמעלה, נשמטה שורה ובמקומה באה שורה חוזרת משורה 9 מלמעלה. במקום "במאמר ואחרי עיון" וכו' יש לקרוא: "המאמר לא נמצא בין הפרושים" אף אחד משכיל, בעל שאררונח וכשרון ספרותי כפי שרב צעיר מספר" וכו'.

תפקידים חשובים בהנהלת הקרן הקיימת. זמן קצר לפני מותו הוציא חוברת לדוגמה של תרגום המשנה לאנגלית בלחית פירוש קצר ומספיק.

ד"ר משה גארבר ז"ל

מטובי העברים בקליבלאנד ומעסקני ציון הדגולים, נתן המנוח את ידו לכל מפעל יהודי בחינוך, בתרבות ובעבודה לאומית. למעלה מחמישים שנה שימש ד"ר גארבר כרופא בקליבלאנד, שהגיע אליה מווילנה בשנת תרס"ה. מנהיגי הציונות והסופרים העברים שביקרו בקליבלאנד התאכסנו בביתו. ד"ר גארבר התעסק בצרכי ציבור באמונה וחזק ידי כל בוני תרבותנו וספרותנו. המנוח היה בין ידידי ה"בצרון". ליובל הירחון שלח את תרומתו לירחון ומכתב מעורר ומעודד.

גילוי מצבה על קברו של אריה 5. (ליאו) שפאל

ביום א', 3 באוקטובר (ז' תשרי תשכ"ו) יתקיים טקס גילוי מצבה על קברו של הסופר וההיסטוריון אריה ל. שפאל בבית העלמין החדש על שם מונטיפיורי (ניו מונטיפיורי סמטת) על קרקע של מיסדר "בני ציון", גוש 7, חלקה 5. הטקס יתקיים בשעה שתים אחה"צ. אפשר להגיע למקום ברכבת לונג איילנד ולרדת בתחנת פיינלאון ומשם ב"באס" לבית העלמין.

הננו מתאבלים על מותו של העסקן והסופר העברי הישיש והחביב ר' יעקב צוזמר נ"ע

ושולחים את תנחומינו לבנו עמנואל ולבנותיו שרי ובת-עמי יהא זכרו ברוך לעד!

מערכת "בצרון"

בלב נדכה הנני עומד ליד קברו של ידידי הישיש, העברי הנלבב והאדם ביקר ר' יעקב צוזמר

והנני משתתף באבל בנו ובנותיו היקרים. יהיו מעשיו הטובים נר לרגלם כל הימים!

שניאור זלמן אש

כוס של ברכה

להנדיב ואיש התרבות הדגול ר' דב (בוריס) מרגולין ולרעיתו

לרגל כלולת בתם

מרים יהודית עב"ג ירחמיאל יפה ירוו מהם רוב נחת ויבנה הזוג הצעיר בית לתפארת בישראל.

מערכת "בצרון"

ברכת מזל טוב

לעסקן הנעלה, מוקיר ערכי תורתנו ותרבותנו ר' נחום מיידנבוים ולרעיתו אסתר

לנשואי בנם החכם

אריה לב"ג יהודית

יהיו לברכה לעמם ותהא דרכם צלחה בחיים.

מערכת "בצרון"

כוח"ט בר"ה זכיו"כ / סוף מע' 219
 הדורות הבאים אחריהם שמכיוון שהקב"ה
 חותם בידו ביוה"כ על גזרדין, חוקה
 שנכתב כבר לפני יום העשור, זה ר"ה,
 ונשתרשה אמונתם שבראש השנה יכתבון
 וביום צום כפור יחתמו". מאז נתווספו
 פיוטים רבים המחזקים אמונה זו.

מקרב לב נברך את ידידינו היקרים
 ד"ר משה דייוויס ורעייתו לוטי
 לנשואי בנם זאב עב"ג זאקלין אסתרוביץ
 ולד"ר אלעזר גואלמן ורעייתו שושנה
 לכלולות בנם דן עב"ג מלכה קדם
 יתברכו בשפע אושר והצלחה ותהא השמחה
 שרוייה במעונם כל הימים.
 חיים וזוהר ליה

פילדלפיה
 בשם חבורה של נאמני התנועה העברית
 בפילדלפיה, ונילוו אלינו יחידים מטובי
 העברים שבסביבה, הננו מברכים את
 "הבצרון"
 עורכיו, סופריה, עסקניו וקוראיו
 בברכת השנה
 תבא שנה כולה ורודה!
 ראובן אייזיקמאן יעקב צוזמר (ז"ל)

most people call RIVERSIDE . . .
 for the inspired service and
 spiritual comfort RIVERSIDE
 offers family and friends

**RIVERSIDE
 RIVERSIDE
 MEMORIAL CHAPEL**

Funeral Directors
 76th St., and Amsterdam Ave.,
 New York — ENdicott 2-6600
 Brooklyn * Bronx * Long Island
 Mt. Vernon * Miami and
 Miami Beach
 Morton Rosenthal - Carl Grossberg

Directors
RIVERSIDE MONUMENTS

. . . more than fine granite. Each
 memorial . . . be it a modest head-
 stone or an impressive mausoleum
 . . . is a mark of everlasting respect,
 unconditionally guaranteed forever
 by RIVERSIDE'S 50-year reputation
 for quality. Visit our showroom.
 Call or write for illustrated Booklet

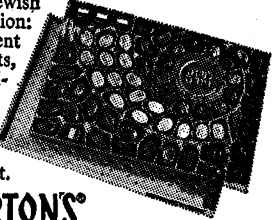
אנו מביעים את יגוננו וצערנו על פטירתו
 הפתאומית של ידידנו היקר, המחנך הדגול
 והוותיק, איש האשכולות
ר' צבי הנדלר ז"ל
 ומשתתפים באבלה הגדול של האלמנה
 העדינה מרת אסתר תחי', ובצערם של
 בנו ד"ר ארטשי הנדלר וביתו,
 ובתו יהודית פייג ומשפחתה.
 המקום ינחם אותם, ויהי רצון
 שלא ידעו עוד צער ויגון.
 ידידיו ומזקיריו במיאמי רבתי

זאב ומרים אגראנוב; ישעיה מ. אדלר; אליעזר
 גולדברגר ורעייתו; מרדכי גליק ורעייתו; בתיה
 יהודית דוידסון; ד"ר יוסף וברוריה הורוויץ;
 שמואל זאפעצקי; מנחם מ. כץ ורעייתו; שמואל
 ליף ורעייתו; שמריהו לייבוביץ ורעייתו; ד"ר
 יצחק מאיר הלוי לעף ורעייתו; כרמי ועדינה
 מרגלית; דוד וחיה פרידמאן; צבי ואסתר פרח;
 אליעזר שווארצמן ורעייתו; ד"ר נתנאל ופאניה
 שרף; יהושוע צבי ובתיה שתדלן; עמנואל ואביבה
 שתדלן

5726

**לשנה טובה
 Happy New Year**

One way to start the Jewish
 Year 5726 in the Jewish tradition:
 Barton's Shofar Assortment
 of miniature chocolates. Fruits,
 nuts, cordials, cremes, indi-
 vidualy foiled to form a
 Shofar. Share it with your
 friends and family. It's taste-
 ful. It's tasty. \$2.19. Barton's
 Shofar Assortment.

BARTON'S
 Confectionery
 NEW YORK • LUGANO, SWITZERLAND

THE NAME BARTON'S IS YOUR GUARANTEE
 IT'S KOSHER

חברי ההסתדרות העברית

בפילדלפיה

כבוד לזכרו של חברנו היקר והדגול ר' יעקב צוזמר ז"ל

העסקן העברי והציוני המהולל, הסופר
המחונן ואיש הרעים הנלכב שנפטר
בשיבה טובה על סף הצ"ז לחייו.

אנו נשא בלבנו כל הימים את דמותו
המאירה השופעת חסד ונדיבות, זיו חייו
ותפארת מעשיו הטובים. זוהר נאמנותו
ומסירותו הגדולה לתרבות העברית,
לארץ אבות ולכל ערבי ישראל לא יועם
לעד!

שולחים את מיטב ברכותיהם
לקראת השנה החדשה הבע"ל
לכל העוסקים במסירות ובאמונה
למען החייאת הלשון והתרבות
העברית בקהילת ישראל
באמריקה.

תהא השנה שנת בנין ויצירה,
שלום ורווחה לעמנו היושב בציון
ובכל אתר ואתר.

אריה דשבסקי, סגן-נשיא

מאיר לוי, גזבר

ד"ר אליעזר גזאלמן, נשיא

רבקה קרף, מזכירה

הננו מברכים בברכת שלום ושנת גאולה את כל חברינו ואת כל העברים בכל אתר ואתר העובדים באמונה למען שפתנו עמנו וארצנו.

מרים וזאב אגרנוב

חוף מיאמי

הנני מברך את כל בני משפחתנו, את כל חברי המרכז היהודי דברוקלין ואת כל ידידי וחברי בברכת שנה טובה ומחוקה, שנת שלום וגאולה שלמה לעמנו בארץ-ישראל ובכל תפוצות הגולה.

הרב ישראל חיים לוינטל ורעיתו

ברוקלין, נ. י.

אני מברך את כל ידידי וכל בית ישראל

בברכת

שנה טובה וגאולה שלמה לעמנו ולארצנו.

פראנק קעסטל

מאטאפאן, מאָס.

לקרובינו וידידינו ולכל ישראל

שנה טובה ומבורכת.

יעקב ופיגל קנינסברג

ברכת שנה טובה ומוצלחת, שנת בנין, עליה ושלום למדינת ישראל, שנת אושר ובריאות לכל קרובינו וידידינו בכל אתר ואתר.

חיים ליה וביתו

ד"ר ה. גומברג

מברך את בית ישראל

בברכת שנה טובה ומוצלחת

שיקגו

יהודית, יעקב, רפאל ואילנה יוזליץ מברכים את משפחותיהם, ידידיהם ומכיריהם בארצות-הברית ואת משפחתם בישראל בשנה טובה ומוצלחת.

שנת ברכה והצלחה

105 Arden St., N. Y., N. Y. 10040

שנה טובה ומבורכת

לכל קרובינו וידידינו ולכל בית ישראל

משה שוואגער ומשפחתו

שנת שלום וברכה

לקרובי וידידי בכל אתר ואתר

יעקב אברהם עפעל ומשפחתו

דיטרויט, מישיגן

אנו מברכים את בתנו ד"ר גיטה לוינרונן ואת בעלה משה רוזן ואת בניהם דוד בן ציון ויונתן, את בתנו פרומה ואת בעלה ד"ר חיים מרדכי בלום ואת בניהם משה ישראל ובן ציון ובתם חיה סימי ואת כל קרובינו ומיודעינו, די בכל אתר ואתר.

מ. ב. לוי ורעיתו מרים

גיוירוק

יעקב קעסטענבוים רעיתו ומשפחתו

מברכים את קרוביהם וידידיהם בשנה טובה ומעוטרת. תהא השנה הבאה עלינו שנת גאולה

וישועה לכל היהודים.

תכלה שנה וקללותיה, ותחל שנה וברכותיה.

ברוקלין, נ. י.

שנת ברכה והצלחה

יעקב ליפמאן

גיוירוק

שנה טובה לכל קרובי בישראל

ובאמריקה

הרב מרדכי באום ומשפחתו

ברוקלין, נ. י.

ד"ר אהרן דובנוב

מאחל

שנת גאולה שלמה, שלום, בריאות והצלחה

2115 W. Grand Boulevard

Detroit, Mich. 48208

שנת שלום ושלוה, ברכה והצלחה

לכל קרובינו וידידינו.

יעקב גורמן ורעיתו

336 West End Ave., N. Y.

ד"ר משה איינהורן

עורך ה"רופא העברי"

מאחל לכל קוראי "הרופא העברי" וקוראי

"בצרון", עורכיו ומשפחותיהם

שנה טובה ומבורכת

גיוירוק

שנת ברכה והצלחה, גאולה שלמה וישועה

לאחינו די בכל אתר ואתר.

יצחק רבינוביץ

ברוקליין, מאָס.

ברכת שנה טובה

לכל בני משפחתי ומיודעי

בכל אתר ואתר

שמעון עוזר קאמענעצקי

ברכת שנה טובה לכל לקוחותינו!

From

KOSHER DESSERTS INC.

Manufacturers of
K O J E L

הושימו יד עזרה

לצדקות המאוחדות בירושלים עיה"ק,
המוסדות הכי גדולים והוותיקים והידועים
בעולם בשם ח"ת וב"ח

**UNITED CHARITY INSTITUTIONS
OF JERUSALEM**

132 Nassau St. N. Y. C. 10038
Suite 1119

For Finest in Food

STEINBERG

DAIRY RESTAURANT

2270 Broadway, near 81st Street
New York City

New Year Greetings

To All Our Friends

ROOF HEALTH CLUB

SHERATON ATLANTIC HOTEL

Broadway at 34th Street
New York City

ברכת שנה טובה

ועד עירוני של ה"פארבאנד"

ח. צוקר, יושב-ראש

בנימין טלר, מזכיר

יוסף ארנולד, גזבר

ברכות לכל ידידינו

בתפוצות ובארץ

הרב משה חיים ארלר ורעייתו

ד"ר חיים הרים ורעייתו

מברכים את מנהל מערכת ה"בצרון",

הד"ר משה משרנוביץ ומשפחתו

וכל תומכי ה"בצרון" וקוראיו

בשנה מאושרת

קהילת משכנת-פילה

מברכת את כל חבריה ואת הרב ד"ר ישראל

י. קנייס ואת כל העברים באמריקה בגמר חתימה

טובה, בשנת חיים טובים, ברכה והצלחה.

בוסטון, מאס.

**New Year
Greetings**

from

T H E

G R A N D

U N I O N

C O M P A N Y

ברכת כתיבה וחתימה טובה

מאות היתומות במוסד המהולל

בית היתומות הכללי בירושלים
מצפות לעזרתך

אין מצווה גדולה מזו של החזקת המוסד המפואר
הזה הקיים 62 שנה. — נא להושיט לו יד עזרה.
בית היתומות הכללי בירושלים

שלחו תרומותיכם אל :

GENERAL ISRAEL ORPHANS'

HOME FOR GIRLS

132 Nassau Street

New York, N. Y. 10038

Tel.: COrtland 7-7222

שנה טובה ומוצלחת

לקוראי ה"בצרון" ולכל מוקירי ושוחרי

התרבות העברית.

ברוקלין, נ. י. בנציון שיפמן

א כתיבה וחתימה טובה צו אונזערע פריינד

אין אַמעריקע בכלל, און צו אונזער משפחה

אין ישראל בפרט.

רָאָע און אברהם גערש

שנה טובה

הננו מאחלים לכל ידידינו,

קרובינו ומכירינו בישראל,

בארצות הברית ובכל אתר ואתר

שנת בריאות שלום והצלחה

מרדכי (מאקס)

ועמי גרשברג

New Year Greetings From

SPIEGEL'S

Hungarian Restaurant

STRICTLY KOSHER

45 East 167th St.

cor. River Ave.

Bronx, N. Y.

Free Parking

Catering for
All Occasions
Jerome 6-9600

A Happy New Year From

FARMFOOD RESTAURANTS DISTINCTIVE DAIRY CATERERS

142 WEST 49th STREET
NEW YORK, N. Y.
Plaza 7-4971

- Air Conditioned Dining Rooms. Open 7 days a week for Luncheon, Dinner, Supper and After Theatre (Sat. & Sun.)
- Beautiful Private Dining Rooms accommodating up to 250 persons for Showers, Luncheons, Dinner and After Theatre Supper or Snacks.

"AFTER 35 YEARS . . . THE MOST
TRUSTED AND RESPECTED NAME
IN OUR FIELD"

DIANE FLORIST

4762 Broadway
(near Dyckman Street)
LOrraine 7-7221
New York, N. Y.

DYCKMAN HARDWARE and SUPPLY CO.

House Furnishings, Janitor's
and Apartment Electrical,
Plumbing Supplies - Paints -
Glass Repairing - Keys Made
Tel.: LO 7-1589
200 Dyckman Street
(Near Broadway)
New York, N. Y. 10034

ELWOOD PHARMACY

Harry Klayman, PhG.
Prescriptions
5 Sherman Avenue
at Broadway, New York
LO 9-7566

GLENN'S HABERDASHERY, INC.

The Smart Man's Shop
For Your
Manhattan Shirts
Jayson & Excello Shirts etc.
178 Dyckman St., N. Y.
LO 9-4470

INWOOD WINE & LIQUOR CORP.

Call us for Service
4765 Broadway
(cor. Dyckman Street)
New York City
LO 7-8700

HARRY NIERMAN

בשר נשר
Strictly Kosher
Meat & Poultry Market
37 Sherman Avenue
(bet. Arden & Sickles St.)
New York City
LO 7-7113

NEW FAMOUS

Kosher Delicatessen
Try Our
Buffet Catering Service
ZION Products
202 Dyckman St. N. Y. C.
LO 9-0220

M. PUZZO

Shoe Repairing
31 Sherman Ave. N. Y. C.

R. & A. FRUIT MARKET

Fresh Fruits & Vegetables
Best Quality — Low Prices
206 Dyckman St., N. Y. C.

HENRY'S — Yes we deliver!

Fresh Fruit and Vegetables
Best Quality — Low Prices
Fruit Market — WI 2-5140
206 Dyckman St. N. Y. C.

PERSONAL CLEANERS & DYERS

2 Hours Service
(at no extra cost)
213 Dyckman Street
(near Broadway), N. Y. C.
Plant on Premises

לשנה טובה

CO 7-2407

בית מסחר ספרים

SOLOMON RABINOWITZ

30 Canal Street
New York, N. Y. 10002

LO 7-6100

LEWIS

"Everything beautiful for the
Home" - Gifts - Occasional
Furniture, Lamps, Pictures,
Lamp Shades Made to Order,
Dinnerware, Crystalware,
Silverware, Luggage,
Home Bars.

148 Dyckman Street
New York, N. Y.

כתיבה וחתימה טובה

LEO'S BARBERSHOP

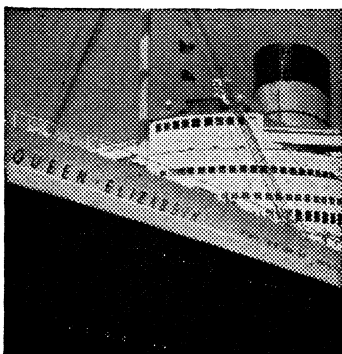
Craftsmanship
and Pleasant Service
4764 Broadway
at Dyckman St., N. Y. C.
Leo Salomon

FOR STYLE AND FIT

Come to the
DYCKMAN DRESS SHOP

190 Dyckman St., N. Y. C.
LO 7-2770

**Go to Europe
on the giant
Cunard Queens**

R.M.S. Queen Elizabeth, 83,673 tons

**On the world's largest liners
you get 5 days to relax in
spacious luxury.**

On the *Queen Elizabeth* and the *Queen Mary*, you have all the room you need for pleasure and relaxation. Entertainment is everywhere. Night clubs and swimming pools. Cocktail lounges, gyms, theaters. Every facility you'd expect to find in a resort—but rarely do.

One more thing. Cunard pays special attention to dietary laws and offers complete facilities for worship.

Thrift season fares begin August 8. Minimum First Class \$418; Cabin \$257; Tourist \$200 (half-round trip to Southampton).

Year-round cruise program

Cunard also offers the world's widest ranging cruise program. Sail from New York to Nassau, the West Indies, the Mediterranean, Scandinavia or Around the World on a cruise you'll remember for the rest of your life.

*See your travel agent or
Cunard Line, 25 Broadway,
New York 4, N.Y.*

NEW YEAR GREETINGS

from the

A & P

•

SHOP A & P

FOR CASH SAVINGS...

and

VALUABLE PLAID STAMPS!

Proudly we offer

CANTOR

ROBERT R. FINGEROTH

Assisted by the

Morris Paritz Choir

Will conduct the

SERVICES for

ROSH HASHONAH

AND YOM KIPPUR

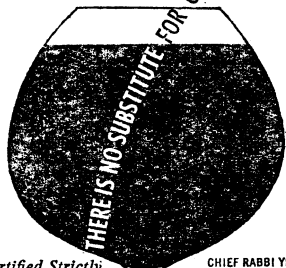
NEVELE

Ellenville, New York

Direct Wire N.Y.C. — W17-9745

THE FINEST
WINES
CHAMPAGNES
AND LIQUORS

The only wines and liquors, famous since 1882, produced in Richon Le-Zion and Zichron Jacob, Israel.

Certified Strictly
Kosher by the
Chief Rabbinate
of Israel

CHIEF RABBI YEHUDAH
ISSER UTERMAN
CHIEF RABBI YITZCHAK NISSIM

CARMEL

Imported by
CARMEL WINE CO., INC.
114 E. 40th St., N.Y., N.Y. 10016

Greetings and Good Wishes
to the

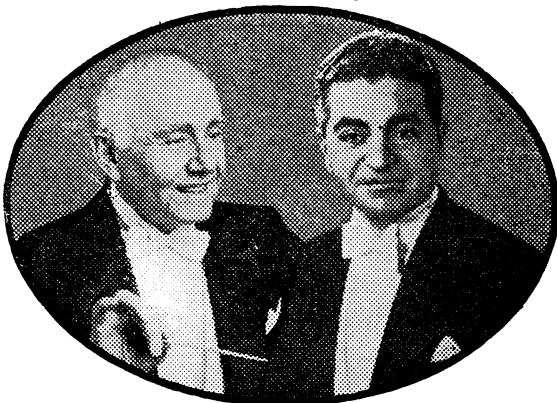
STATE OF ISRAEL
on its 17th Anniversary

LONG BEACH ZIONIST Distr.
Cantor Aaron Caplow, Pres.

TEMPLE BETH EL

139 Winston Rd. So.
Rochester, N. Y.

*the world's foremost resort
is honored to present*

The Distinguished Composer-
Conductor Sholom Secunda The Celebrated Cantor
Jacob Barkin

To conduct the **Rosh Hashonah and Yom
Kippur Services** Sept. 26-Oct. 6 • Cantor Jacob
Barkin will lead the High Holy Day Services
assisted by Sholom Secunda who will direct
the glorious Concord Choir.

DIETARY SUPERVISION BY RABBI JOSEPH WEINTROBE

THE "world's foremost resort" HOTEL
Concord

(Jamesha Lake, New York. Ray Parker, Gen. Manager.)

Dir. Wire N.Y.C. 244-3500 . Or see Your Travel Agent

איגוד הפועלים
היהודים הלאומיים
(יידיש-נאַציאָנאַלער אַרבעטער
פאַרבאַנד)

מברך את כל חבריו ואת כל הציונים
והעברים באשר הם שם

בשנה טובה ומבורכת

מאיר בראון, נשיא-כבוד
ש. באנטשעק, נשיא
יעקב קצמן, מזכיר

**Use the Pleasant
Laxative**

Ex-Lax is the laxative you enjoy
taking. Tastes like delicious choc-
olate, and gives thorough relief
gently and comfortably. Ex-Lax
is America's biggest selling lax-
ative — used for over 50 years.

Buy the Economy 98c size
Save as much as 54c
Also available in 43c and 19c sizes
When Nature "forgets" . . . remember

EX-LAX

THE CHOCOLATED LAXATIVE

אדיבות

היא טיסה

בלופטהאנזה

בהפלגתך הבאה לאירופה — או לכל מקום שהוא בעולם — הפק הנאה משקידתנו על שירות שרכש את לבם של נוסעים בינלאומיים. מזון בשר? ודאי. עליך רק להודיע על כך במפורש בזמן הזמנת הכרטיס. בבקשה להתקשר עם סוכן הנסיעות שלך או קווי האוויר הגרמני לופטהאנזה.

Lufthansa
German Airlines

משרדים בערים הראשיות בארצות-הברית ובקנדה.

לשנה
טובה
תכתבו

A NEW YEAR'S WISH FROM ZIM —
MAY THE YEAR 5726 BE ONE
OF CALM SEAS AND CLEAR SKIES
FOR YOU AND YOUR LOVED ONES.

BE A "GUEST"...GO

ZIM
LINES זי"מ

ISRAEL FLAG SHIPS

Zim liners S. S. Shalom, S. S. Israel, and S. S. Zion sail to the
ports of the Mediterranean and Haifa throughout the year.

Owner's Representative:
American Israeli Shipping Company, Inc.
42 Broadway, N. Y., N. Y., 580 Fifth Ave., N. Y., N. Y.
DI 4-7600
Other Offices: Boston, Philadelphia, Chicago,
Miami, Los Angeles, San Francisco, Montreal, Toronto.

NEW YORK'S
ZION
KOSHER
DELICATESSEN

